مجله علمی سلام

Salam Academic Journal

Journal Homepage: https://www.resaearch.salam.edu.af

دويم کال، دريمه او څلورمه ګڼه، ورى - کب ۱۳۹۱هـ.ش

د غربي تمدن نړيوال لرليد او په اسلامي نړۍ د هغه اغېزې - دويمه برخه

The Global Vision of the Western Civilization and its Impacts on the Islamic World (part 2)

DOI: 10.64104/v2.Issue3-4.n5.2012

پوهنوال دکتور مصباح الله عبدالباقي[1]

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4224-2339

لنډيز

په دې برخه کې ليکوال کوښښ کړی چې هغه لرليد، عقيده او يا هم ارزښتونه په ګوته کړي چې غربي تمدن پرې ولاړ دی، دا په حقيقت کې يو الحادي عقيده ده، دا عقيده او تصور د غربي تمدن په ټولو انجازاتو اغيزه لري. چې لنډيز يې د درې بنسټيزو عناصرو په اړه ددې تمدن د دريځ په ضمن کې وړاندې شوی دی، د الله په اړه ددې تمدن دريځ د (ټولو معتقداتو لنډيز دا دي چې دا نړۍ به بشپړه توګه د الله د تسلط او حاکميت څخه آزاده نړۍ ده، ددې سره د الله کار نشته دا بايد انسان د خپل عقل به بنسټ باندې اداره کړي) د مادې او طبيعت به اړه د غربي تمدن دريځ (چې لنډيز يې دا دی چې دا کائنات او طبيعت په خپل وجود او به خپل سير کې کوم ما ورائی موجود ته محتاج نه دی دا پخپله منځ ته راغلی او د طبيعي قوانينو سره سم پخپله ځان اداره کوي) د انسان په اړه د غربي تمدن دريځ چې لنډيز يې دا دی چې انسان يا خو د غرب د يو لر فلسفو له نظره بايد د الله ځای ونيسي چې په دې توګه د الوهيت عقيده له منځه يوسي او يا هم په بشپړه د مادې او طبيعت جزء او برخه وکرځي چې د نورو طبيعي توکو سره هيڅ ډول توپير نه لري او نه يې د وجود لپاره کوم هدف او غرض او غايت شته په دې هم هغه تول قوانين د تطبيق وړ دي چې د طبيعت به نورو توکو تطبيقيږي، دا د جا د عبادت لپاره نه دی پيدا شوی لکه آسمانی اديان چې وايي له دې وروسته ليکوال کوښښ کړی چې يو لر هغه ځانګرتياوی په ګوته کړي چې ددې لرليد او عقيدې به نتيجه کې به غربي تولنه کې راپيدا شوي دي، او په خاتمه کې يې ددې تمدن سره د تعامل په درسته منهج او تګلارې خبره کړې.

کليدي کليمې: اسلامی تمدن، غربی تمدن، هيومانيزم، اګزيستانساليزم، پرګماتيزم، پرسوناليزم

ISSN: 3078-9583 (Online) ISSN: 3078-9575 (Print)

د خپريدو نېټه: ۱۳۹۱/۱۲/۲۰ پاڼې: ۷۵ د ۱۵۳ څخه تر ۲۲۷ پورې

[1]. د سلام د لوړو زده کړو د مؤسسې د شرعياتو او قانون د پوهنځی د تعليمات اسلامی د ديپارتمنت غړی او د سلام د مجلې د تحرير مدير.

Misbah.abdulbaqi@gmail.com ،+93771694474

د تېرې برخې نتائج

د غربي فکر ددی اوږد تاريخي پس منظر او شاليد د مطالعې څخه وروسته دا نتائج لاس ته راځي:

1. اروپا له پيل څخه د داسی دين د تسلط لاندې راغله چې په انساني افکارو يې بنسټ اېښودل شوی وه.
2. بيا وخت تربله د کليسا مشرانو په هغې دين کی داسی بدلونونه راوستل چی هغوي يې د هر ډول واک واکداران کړل.
3. ددې بې ساري واک څخه د کليسا ديني مشرانو ناوړه ګټه پورته کړه، او په ټولنه کی يې بې ساری اختناق او استبداد رامنځ ته کړ.
4. دی هر اړخيز استبداد د هر ډول علمي او ساينسي پرمختګ مخه ونيوله، همدی ته په غرب کی (اصول ګرايي) يا (**Fundamentalism**) وويل شو، چی له امله يې پوهان او علماء او فلسفيان د بيلا بيلو لاملونو په نتيجه کی دی ته اړ شول چی د عکس العمل په حيث ددی استبداد پر ضد راولاړ شي.
5. په پيل کی دا عکس العمل انفرادي وه چی وروسته يی عام حالت غوره کړ، او خلکو د انتقالي مرحلی په توګه داسی يو دين ايجاد کړ چی د الله تعالی د وجود څخه صراحتا انکار هم پکی نه وه خو د الله په وجود باندی ايمان په انساني ژوندی کی کومه اغيزه هم نه درلوده دی ته طبيعي، يا ربوبي، يا الهي دين وويل شو، او مفهوم يی دا وه چی يواځی د الله په وجود باندی ايمان لري او نور په هيڅ شی باندی ايمان نه لري، لکه پيغمبران، وحي، اخرت...او له همدی امله په ژوندی کومه اغيزه هم لري.
6. په دی وخت کی غلطي دا وشوه چی پر ځای ددی چی د غربي تمدن مفکرينو دا عکس العمل د همدی تحريف شوي کليسايي عقيدی په مقابل کی منحصر پاتی شي، دی عکس العمل يو عام حالت خپل کړ، او ټول اديان په کليسا باندی قياس کړی شول، او د اروپا خلکو د ټولو اديانو په مقابل کی هماغه دريځ غوره کړ چی د کليسا په مقابل کی يې غوره کړی وه.
7. ددی نادرست قياس او عکس العمل په نتيجه کی د اروپا په خلکو داسی تصورات حاکم شول چی هغه په بشپړه توګه الحادي تصورات ؤ، سره له دی چی يو زيات شمير وګړي يې تر اوسه په مسيحيت د ايمان دعوه هم لري، مګر د هغی سره سره دوي په بشپړ عملي الحاد کی ژوند کوي، چی دا به موږ په دويمه برخه کی په تفصيل سره ولولو.

دويمه برخه: په غربي نړۍ د بشپړ الحاد تسلط

کله چې د کليسا او کليسايي دين پر ضد قيام وشو، او د هغه د فکري او علمي استبداد څخه خلک خلاص شول، نو په پيل کې مفکرين او ساينس پوهان د الله تعالی په وجود قائل ؤ، او په بشپړه توګه مادي ګرايان او ملحدين شوي نه ؤ لکه د نيوټن او داسې نورو ساينس پوهانو په اړه مو چې ولوستل، مګر کله چې د وخت په تيريدو سره علم (ساينس) ترقي وکړه، او په عين وخت کې د کليسا او کليسايي دين څخه خلک مايوس شول، اوشديد نفرت يې ورسره پيدا شو، ځکه چې له يوې خوا د هغې بنسټيز عقائد د تجربوي علومو په رڼا کې غلط ثابت شول، او له بلې خوا د هغې فساد او فکري او علمي استبداد له حد څخه تير شوی و، او په عين حال کې علم او ساينس په مادي اړخ کی دومره ترقي وکړه چې خلکو ته يې داسې اسانتياوې برابرې کړې چې د کليسا د واک لاندې يې چا تصور هم نشو کولی، د خلکو ژوند يې بدل کړ، د صحت په

میدان کې يې هغه څه انسان ته مهيا کړل چې له دې مخکې د دغه انسان په تصور کې هم نه راګرځيدل، د برق اختراع او د بيلا بيلو موخو لپاره د هغې او د انرژي د نورو مصادرو څخه استفاده يو بل داسې انقلاب وه چې د ساينس او تجربوي علم په نتيجه کې ورته انسان لاس رسی پيدا کړ.

ددی مادي فلسفو عقيده او فکر

دا خو يې مادي نتائج ؤ، خو د دې ټولو سره سره کوم شی چې د تأمل وړ دی هغه دا دی چې د ساينسي او تجربوي علومو له لارې لاس ته راوړل شوي نتائج د دې لامل شول چې د عقيدې او نړيوال لرليد (جهان بينی) او نړۍ پيژندنې له پلوه غربي انسان ځان په همدې مادي دنيا کې منحصر وګرځاوه، او د دې دنيوي ژوند او له هغه څخه د اعظمي استفادې پرته بل هر هدف يې د پاملرنې له دايرې څخه بيرون کړ، ارزښتونه يې له پامه وغورځول، اخلاقيات او اصول هم د مادي ګټې او تاوان تابع وګرځيدل، لنډه دا چې انسان په پايله کې د يو مادي توکي حيثيت غوره کړ، د نوي علم او ساينس د همدې اغيزې په نتيجه کې د غرب ماده پرست او ظاهر بينه پوهان ورو ورو د الحاد په لور وروښوييدل، او مادي او الحادي تګلاره يې خپله کړه، چې دا د هغې اوږدی مقابلی طبيعي پايله وه چې د علم (ساينس) او کليسايي دين ترمنځ واقع شوه.

د غرب په مقدراتو باندی د مسلطو مادي او الحادي فلسفو له نظره په الله باندې د عقيدې لرلو سبب او علت د انسانانو جهل او ناپوهي وه، د دوی له نظره کله به چې انسان لدې څخه عاجز شو چې د موجوداتو او پديدو د طبيعي اسبابو په رڼا کې تعليل وکړي او سبب يې بيان کړي نو هغه به يې د همدې جهالت له امله الله ته منسوب کړې، په دې اړه اوجست کونت وايي: *"إن الإنسان إذا عجز عن تعليل ظاهرات الكون ومعرفة أسبابها الطبيعية عزاها إلى قوى شبيهة بقواه البشرية"*(2)

انسان چې کله د کَوني پديدو د تعليل څخه عاجز شي، او د هغې طبيعي اسباب او لاملونه ونه پيژني نو داسې قوتونو ته يې نسبت کوي چې د دې بشري قواوو سره مشابهت ولري.دا يوازې د اوجست کونت خبره نه وه، بلکې دلته کونت تقريبا د ټولو معاصرو مادي فلسفي مدارسو ترجماني کوي، د همدې عقيدې په بنسټ په غرب کې ډير فلسفي الحادي مذاهب ايجاد شول، او دا الحادي مذاهب په بيلا بيلو نومونو ونومول شول، مګر د ټولو ترشا يو لر ليد او يوه عقيده پرته وه او هغه دا چې دا مادي نړۍ نه په خپل پيدايښت او نه هم په استمرار کې کوم داسې ما وراء طبيعي قوت ته اړ ده چې اديان يې خدای بولي، بلکې دا په طبيعي توګه د طبيعي قوانينو سره سمه منځ ته راغلی(3) او د طبيعي قوانينو سره سمه چليږي، له دی امله د الله په وجود باندې ايمان ته کومه اړتيا نشته، دوی دا هم وايي: چې د دې مادي نړۍ په اړه د معلوماتو يوازينۍ موخه دا ده چې موږ هغه وپيژنو او اعظمي ګټه ترې واخلو، او طبيعت او ماده د خپل ځان تابع وګرځوو، او هغه په داسې توګه بدله کړو چې د انسان د غوښتونو سره برابره شي.

د اوسني غربي تمدن همدا عقيده په ډيرو لنډو ټکو کې اوجست کونت (۱۷۹۸- ۱۸۵۷) داسې بيانوي: "إن الاعتقاد في ذوات عاقلة أو إرادات عليا، لم يكن إلا تصورا نخفي وراءه جهلنا بالأسباب الطبيعية. أما الآن و كل المتعلمين من أبناء المدنية الحديثة يعتقدون بأن كل الحوادث العالمية والظاهرات الطبيعية لا بد من أن تعود إلى سبب طبيعي، و أنه من المستطاع تعليلها تعليلا علميا مبناه العلم الطبيعي، فلم يبق ثمة من فراغ يسده الاعتقاد في وجود الله، ولم يبق من سبب

---

(2) وګوره ملقی السبيل فی مذهب النشوء والارتقاء، اسماعيل مظهر ص ٦٨.

(3) چې اکثره يې په دې عقيده دي چې د ډارون د نشأت او ارتقاء د خرافي نظريې سره سم پرې ژوندي موجودات منځته راغلي.

يسوقنا إلى الإيمان به"[4] په عقل لرونکو ذواتو، او عليا ارادو (يعنې د الوهيت په عقيدې) عقيده په حقيقت کې يوازې داسې تصورات ؤ چې د هغې ترشا موږ د طبيعي اسبابو څخه خپله ناپوهي او جهالت پټاوه (يعنې د کومې حادثې او دکومې پديدې طبيعي علت او سبب به چې راته معلوم نه شو هغه به مو ما وراء الطبيعي موجود يعنې الله ته منسوبوه) مگر اوس د نوي تمدن ټول باسواده بچيان په دې عقيده دي چې ټول کَوني حوادث او طبيعي پديدې خامخا يو طبيعي سبب او لامل[5] لري، او اوس دا ممکن شوي چې د طبيعي علم په اساس تعليل کړی شي (يعنې علت او سبب يې معلوم کړی شي) نو له دی امله کوم داسې فراغ (تشه) پاتې نشوه چې ډکول يې څوک د الله په وجود باندې ايمان درلودلو ته اړ کړي، او داسې کوم سبب او لامل پاتې نشو چې موږ د الله په وجود باندې ايمان درلودلو ته سوق کړي.

اوجست کونت چې په نولسمه پيړۍ کې د وضعي ملحدانه فلسفې موجد او د غربي تمدن يو لوی فيلسوف بلل کيږي په دې نظر دی چې د پخوانيو خلکو د الله په وجود باندې د ايمان درلودلو بنسټيز سبب او لامل د طبيعي ظواهرو او پديدو د علتونو او اسبابو څخه ناپوهي وه، ځکه د دې طبيعي اسبابو څخه بې خبرۍ او ناپوهۍ او جهالت خلک دې ته اړ کول چې د الله په وجود ايمان ولري او دا ټول حوادث، ظواهر او پديدې هغې ته منسوب کړي، مگر د ساينس او طبيعي علومو د پرمختگ نه وروسته دې ته اصلا اړتيا پاتې نشوه چې څوک د الله په وجود ايمان ولري، ځکه د دې ظواهرو تعليل او تفسير له دې ايمان څخه پرته اوس ممکن دی، په دې شکل د دوی له نظره اوس الحاد ته بشپړه زمينه برابره ده، او ايمان ته اړتيا نشته.

همدا د نوولسمی او شملی پيړيو د ټولو فلسفی مدارسو نظر دی

سره له دی چی غرب په فکري، سياسي او ديني لحاظ يو تشخص نه لري، هلته ډير فلسفي مدارس وجود لري، په سياسي لحاظ يو دبل سره ډير اختلافات لري، په ديني لحاظ يې ځه خلک اصلا په هيڅ دين عقيده نه لري، يو شمير نور يې ځان مسيحيان بولي، بيا په مسيحيت کی هم ډيری فرقی او ډلی وجود لري چی په خپلو کی ډير شديد اختلافات لري، مگر ددی ټولو اختلافاتو سره سره دوي د غرب د اوسني تمدن په فکري بنسټونو باند په خپلو کی سره اتفاق لري، او ددی بنسټونو څخه يو بنسټيز اصل هم د عملي ژوند څخه د الله تعالی بی دخله کول او دا ټوله نړۍ په مادي شکل تفسيرول او د طبيعي قونينو تابع گڼل دي، چی د هغی په نتيجه کی بيا د الله تعالی مداخلی ته د هغوي له نظره کومه اړتيا نه پاتی کيږی، له دی امله ويلی شو چی همدا د غرب د ټولو لويو فلسفي مدارسو نظر دی، ځکه هغه ټول فلسفي مدارس چې په بيلا بيلو نومونو په نوولسمه او شلمه پيړۍ کې په غرب باندې حاکمې وې او تر اوسه حاکمې او مسلطې دي په حقيقت کې ټولې مادي فلسفې دي او همدا يی د نظر لنډيز دي، دوي که ځان ته مادي فلسفې ووايي او که نه ځکه چې يو شمير فلسفې ـ سره له دې چې په بشپړه توگه مادي فلسفې دي ـ لدې څخه انکار کوي چې مادي فلسفې ورته وويل شي، او دا له دې امله چې دا نوم د تحقير او سپکاوي لپاره استعماليږي، په دې اړه يو غربي څيړونکی جون سومر فيل وايي: *(إن مجرد* تسمية إحدى الفلسفات لنفسها ب"المادية" يعتبر عادة في نطاق حدودنا الثقافية أمرا يدعونا إلى النفور منها، وقفل الأبواب

---

[4] ملقى السبيل فى مذهب النشوء والارتقاءو أثره فى الانقلاب الفكرى الحديث، ص ۷۰، اسماعيل مظهر، دويم چاپ، المطبعة العصرية، باهتمام الياس انطون الياس، الفجالة، بشارع الخليج الناصرى، رقم ٦، مصر.

[5] د کوم طبيعي سبب او لامل موجوديت ايا انسان دی ته هڅوي چی هغه د الله تعالی انکار وکړي، بلکه دا اسباب يې دی ته هڅوي چی په دی فکر وکړي چی دا اسباب په دی شکل او دومره دقيقه توگه چا وضع کړي؟ چی دا پخپله عاقل انسان په الله تعالی باندی ايمان ته هڅوي.

دونها، و أن كلمة "مادية" تستخدم في العادة في سياق الاتهام لا من أجل التصنيف فقط .... لهذا فهم يميلون إلى إطلاق اسم "التجريبية" و "الطبيعية" و"الإنسانية" و"الواقعية" و ما شابه ذلك على فلسفات كان الأدق أن تسمى "مادية")(6)

كله هم چې كومه فلسفه ځان ته مادي فلسفه ووايي نو زموږ د ثقافت او علم تر حده دا يو داسې شی ښکاره کيږي چې موږ ترې متنفر كوي، او د هغې په وړاندې دروازې بندوي، او په عامه توګه د (مادي) كلمه د تهمت په سياق كې استعماليږي، د فلسفو د تصنيف په سياق كې نه استعماليږي، د همدې امله دوی خپلو هغو فلسفو ته چې ـ دقيقه خبره خو دا ده چې هغه د مادي فلسفو په نوم يادی شي ـ د (تجربوي)، (طبيعي)، (انساني) او (واقعي) او داسی نورو فلسفو نوم وركول غوره ګڼي.

دا مادي فلسفې هغه كه رومانتيكې فلسفې دي او كه عقلاني فلسفې، ټولې په حقيقت كې د يوې مادي فلسفې شاخونه او څانګې دي، په دې وخت كې چې په غربي ټولنه كوم فلسفي مذاهب او مدارس په فكري لحاظ حاكم دي هغه ټول د هغه علمي او مادي تګلارې او منهج څخه اغېزمن دي چې د مخكی فلسفيانو د مذاهبو په ضمن کی يی يادونه وشوه، په دی کی په غرب کی حاکم نظامونو کمونيزم او ليبرال ديموکراسۍ کی هم فرق نشته، ټول په دی مادي منهج او تګلاره کی سره شريک دي، او دا علمي او مادي تګلاره په بشپړه توګه په يو الحادي لرليد او جهان بينۍ باندی ولاړه ده، دا لرليد او جهان بينې په لاندی توګه خلاصه کولی شو:

د غربی تمدن لرليد (جهان بيني)

د علمي او مادي فلسفو په مقابل کی د کليسا د پرله پسی ماتو په نتيجه كې په غرب هغه تصور حاكم شو چې هغه هر څه ته د مادې په سترګه ګوري، يعنې داسې يو اړخيز تصور چې معرفت، په خپله انسان او ټولو اجتماعی قوانينو ته د همدې مادي تصور له نظره ګوري، الله او خدای يې په بشپړه توګه حذف کړی، که څوک پری ايمان هم ولري هغه داسی ايمان نه وي چی په بشري ژوند څه اغيزه ولري، دا په حقيقت کي هغه الحادی تصور دی چې د ټول غربي تمدن په بنسټ كې پروت دی، همدې فكر ته كله د روښنفکرۍ خوځښت ويلی شي، او کله ورته سيکولريزم ويل کيږي، د دې فكر بنسټ هغه لر ليد (جهان بينی) تشكيلوي چې غربي انسان يې د دې كائناتو او د هغې درې ګونو عناصرو (اله، انسان، او طبيعت) په اړه لري.

موږ هم چی كله د غربي تمدن لرليد او جهان بيني معلومول وغواړو نو بايد د همدی دری عناصرو په اړه ددی تمدن فكر او عقيده معلومه كړو، ځكه دا دری واړه هغه موضوعات دي چې بشري فکر يې له پيل څخه تر اوسه پورې مشغول ساتلی دی، ټول فلسفي تصورات د همدې موضوعاتو په محور څرخيږي، د همدې درې ګونو عناصرو په اړه د انسان عقيده د انسان سلوک او د تمدنونو قبله ټاکي، د همدی دری ګونو عناصرو په اړه د غرب عقيدی ته د غرب لرليد او جهان بيني ويل کيږي، په دې اړه خو بحثونه ډير اوږده او تخصصي دی مګر دلته زه په ډيره لنډه توګه د غربي تمدن په بنسټ كې پروت د غربي انسان په عامه توګه او غربي فكري قيادتونو په ځانګړې توګه دغه لرليد د درنو لوستونكو مخ ته ږدم، او دا د دې لپاره چې موږ د دې تمدن حقيقت د دې په رڼا كې درک كړی شو:

(6) فلسفة القرن العشرين د جون سومر فيل بحث د (نحو البراجماتية الامريكية) ص ٢٥٨ ترجمه: عثمان نويه، مراجعه: دكتور زكي نجيب محمود، سلسلة مجموعة الألف كتاب (الادارة العامة للثقافة بوزارة التعليم العالي) كال: ١٩٦٣م القاهرة ـ مصر.

لومړی: د اله (خدای) په اړه د غربي تمدن لرلید

غربي تمدن کې په ظاهري لحاظ ضروري نه ده چې ټول خلک په ښکاره د الله او خدای نه انکار وکړي، ځکه د الله په اړه د بیلا بیلو فلسفیانو افکار او نظریات مختلف دي، مګر په پای کې او په عملي لحاظ ټول په دې متفق دي چې د دنیوي ژوند سره د الله او هیڅ مقدس کوم کار او اړیکې نشته او باید هیڅ ډول مداخله په کې ونه لري، بلکې دا ژوند به پخپله انسان په بشپړې ازادۍ سره د خپل عقل او خپل مادي منفعت سره سم عیاروي او جوړوي، د غرب د فلسفیانو تصور د الله تعالی په اړه په لاندې اشکالو کې راخلاصه کیدلی شي:

أ ــ د الله په اړه مادي وحدة الوجودي تصور

یو شمیر غربي مفکرین ـ چې په فکري لحاظ د غربي تمدن په بنسټ کې د هغوی افکار او تصورات پراته دي ـ د الله په اړه دا عقیده لري چې الله په بشپړه توګه په طبیعت کې تجلي کوي او راڅرګندیږي، دوی د طبیعت څخه پرته په بل کوم ځانګړي خالق یقین نه لري، یوازې همدا مادي طبیعت د الله تعالی مظهر بولي، دوی مادي نړۍ ته په هغه بڼه احترام لري چې علمي (ساینسي) اصول یې شرح کوي او د حسي معلوماتو په عقلاني تفسیر یقین لري، د دوی په نزد الله یو داسې قوت دی چې په طبیعت کې جریان لري د همدې طبیعي مادي قوانینو او کَوني سنتو په ضمن کې فهم کیدلی شي، نو الله د طبیعت، مادې او مادي قوانینو سره مرادف ګرځي، د طبیعي یا مادي وحدة الوجود تصور د جیوردانو بورنو، جون تولاند، باروخ سپینوزا، ایرنست هاکل، او البرت اینشتاین او داسې نورو فلسفیانو د افکارو په بنسټ ولاړه نظریه ده.

ب ــ د الله په اړه میکانیکي تصور

د یو زیات شمیر غربي مفکرینو او ساینس پوهانو تصور دا وه چې الله موجو د دې او دا کائنات هم هغه د څه طبیعي او مادي قوانینو سره سم د مادې څخه پیدا کړي دي مګر د هغه حیثیت د یو داسې ساعت جوړونکي دی چې ساعت جوړ کړي او بیایې پرېږدي چې د هغه ماشیني قوانینو[7] مطابق حرکت ته دوام ورکړي چې د هغه پر اساس او بنسټ جوړ شوي دي، دوی هم په دې تصور دي چې الله تعالی دا دنیا د همدې ماشیني (ساینسي) قوانینو سره سمه پیدا کړې ده او بیا یې د همدې قوانینو سره سم د حرکت لپاره پریښې ده او هیڅ ډول مداخله پکې نه کوي، په دې تصور کې د الله تعالی د کار تصور ډیر را مختصر کیږي، ځکه هغه خو د کائناتو په پیل کې د پیدایښت مسؤولیت په غاړه لري او کیدای شي چې د کائناتو د اختتام او پای ته رسولو مسؤولیت هم په غاړه ولري (د هغه چا له نظره چې د قیامت په ورځ او ددی کائنات په پناه کیدو او له منځه تلو هم ورسره ایمان ولري) مګر د ژوند په معاملاتو کې هیڅ ډول تأثیر نه لري او نه یې لرلی شي، دلته په دې زماني او مکاني نړۍ کې به هغه څه سرته رسیږي چې د همدې ماشیني قوانینو مطابق او د دې طبیعي اسبابو سره سم

---

[7] د ماشیني یا میکانیکي مفکورې معنی دا ده چې دې دنیا ته د داسې یو ماشین یا ماشیني آلې سره تشبیه ورکړی شي چې د عقل او یا کوم غیر مادي قوت د مداخلې پرته یوازې د مادي اجسامو د حرکت د قوانینو سره سم حرکت کوي، ماشیني مفکوره عقیده لري چې په نړۍ او مادي دنیا کې ټول حوادث یو د بل سره د علت او معلول، او سبب او مسبب رابطه او اړیکې لري، او حرکت په مادي او طبیعي موجوداتو کې یوه عامه پدیده ده چې د څه ځانګړو قوانینو او اصولو په بنسټ رامنځ ته کیږي، ددې په مقابل کې دینامیکي مفکوره ده چې د بیلا بیلو قواو ترمنځ په متبادل تفاعل باندې قائله ده او تصور یې دا دی چې ټول احداث ددې قوتونو ترمنځ د متبادل تفاعل په نتیجه کې منځ ته راځي، حال دا چې میکانیکي اتجاه وایي چې د مادي شیانو ترمنځ انفصال موجود دی، قوت او ماده دوه جلا شیان دي، او ټول حوادث د مادي شیانو د حرکت په نتیجه کې منځ ته راځي نه د قواو د تفاعل په نتیجه کې.

وي، ځکه د میکانیکي او ماشیني تصور سره سم د حرکت دا قوانین حتمي[8] او لازمي دي، د دې څخه تخلف ممکن نه دی، یعنې پخپله خدای هم دا قوانین نشي بدلولی.

د نړۍ او کائناتو په اړه دا ماشیني او میکانیکي تصور د نیکولای کوبرنیک (۱۴۷۳-۱۵۴۳) کبلر(۱۵۷۱-۱۶۳۰) گالیلو(۱۵۶۴-۱۶۴۲) جیوردانو بورنو (۱۵۴۸- ۱۶۰۰) څخه پیل شو او مشهور فرانسوي فیلسوف رینیه دیکارت (۱۵۵۶-۱۶۵۰) دا په یو مکمل قالب کې واچوه، او هغه ټول لومړني فلسفیان او ساینس پوهان چې د تجربوي منهج (ساینسي او علمي منهج) پیروان ؤ د همدې نظر قائل ؤ، چې په دوی کې توماس هوبز (۱۵۸۸- ۱۶۷۹م) بونیه (۱۷۲۰- ۱۷۹۳م)، لامتری (۱۷۰۹- ۱۷۵۱)، هولباخ (۱۷۲۳- ۱۷۸۹)، دیدرو (۱۷۱۳- ۱۷۸۴م) او هلفتیوس (۱۷۱۵- ۱۷۷۱م) په څیر فلسفیان او ساینس پوهان شامل ؤ، دا د غربي فکر یو بنسټیز اصل بلل کیږي امانویل کانت (۱۷۲۴- ۱۸۰۴م) هم د غربي فکر دې بنسټیز اصل ته چې هغه میکانیکي مذهب دی په بشپړه توگه مخلص و، او دا مذهب یې د خپلو ټولو کمزوریو سره په ټول تفصیل سره قبلوه، او دا یې تصور وه، چې همدا میکانیکي مذهب د تجربې په نړۍ حکومت کوي، او تجربوي نړۍ د همدې د اصولو سره سم مخ ته ځي.

همدا راز الماني مادي فلسفې هم د همدې میکانیکي نظریی څخه په کلکه دفاع کوله، د دې فلسفې تمثیل کوونکي فویرباخ (۱۸۰۴- ۱۸۷۲)، مولیشوط (۱۸۲۲- ۱۸۹۳م)، بوخنز (۱۸۲۴- ۱۸۹۹م) او کارل فوجت (۱۸۱۷- ۱۸۹۵م) ؤ، دوی په دومره شدت سره د میکانیکي تصور څخه دفاع کوله تر دې چې پخپله د عقل وجود یې نفی کاوه، او د کامل حتمیت څخه به یې په شدت دفاع کوله[9].

میکانیکي تصور د اوسنۍ غربي فلسفې یوه داسې ځانگړتیا ده چې اکثره فلسفیان او تجربوي ساینس پوهان پرې عقیده لري، په دې اړه د الفلسفة المعاصرة فی اوربا مؤلف وايي: (فجاءت الفلسفة الغربية الحديثة وعارضت كل هذه السمات (سمات الفلسفة المدرسية، وكل تلك القضايا، ذلک أن مبادئها الجوهرية هي القول بالاتجاه الميكانيكي الذى يستبعد التصور العضوي والتدرجي للوجود، وبالاتجاه الذاتي الذى يجعل الانسان مستقلا عن الاله ويحول اتجاه اهتمامه ناحية الى ذات)[10] نو نوي غربي فلسفه راغله او د منځنیو پیړیو د مدرسي فلسفې د دې ټولو ځانگړتیاو سره یې مخالفت وکړ، ځکه چې د دې نوې غربي فلسفې بنسټیز اصول دا دي چې دا فلسفه د میکانیکي یا ماشیني نظریې قائله ده چې د وجود عضوي[11] او تدریجی تصور مستبعد گڼي، او دا فلسفه د ذاتي نظریې قائله ده چې انسان د خدای څخه مستقل او مستغني گڼي او ټوله پاملرنه د انساني ذات لور ته متوجه کوي.

---

[8] د دی طبیعي قوانینو د حتمیت چی کوم تصور په هغه وخت کی قائم وه اوس په بشپړه توگه له منځه تللی دی، دا حتمیت نه په طبیعي قوانینو کی مني او نه په نور څه کی، بلکه په (Post Modernism) کی خو ترکیز په دې دی چی هر څه متغیر دي، ثبات اصلا وجود نه لري.

[9] المعاصرة فی أوربا ص ۲۰-۲۸ تألیف: ا. م. بوشنسکي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ۱۵۶، دولة الكويت.

[10] الفلسفة المعاصرة فی أوربا ص ۲۴ تألیف: ا. م. بوشنسکي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ۱۵۶، دولة الكويت.

[11] د وجود عضوي تصور دا دی چی ټول وجود مترابط گڼي په داسی توگه چی گویا ټول یو جسم دی، چی څه یی اعلی برخه ده او څه یی ادنی برخه ده او څه یی منځنی برخه ده، یعنی یوه برخه یی تر ټولو غوره ده او یوه یی تر ټولو خرابه ده او یوه یی هم متوسطه برخه ده، اعلی برخه یی الله تمثیلوي، او ادنی برخه یی ماده او په منځ کی یی انسان قرار لري.

ج ــ د الله په اړه د طبيعي دين (Deism)عقيده

يو شمير نور غربي مفکرين د الله په اړه د طبيعي دين په عقيده دي، دا په دې معنى چې دين ـ لکه څرنګه چې مخکې مو ورته اشاره وکړه[12]ـ د انسان طبيعي او غريزي اړتيا او ضرورت نه دی، بلکې دا په اصل کې همداسې يو علم دی لکه فيزيک او کيمياء په دې معنى چې دا يو داسې نظام دی چې د يو شمير عقلي قضاياو څخه تشکيل شوی دی چې موږ ته له بهر څخه راکړل شوی دی تر څو يې موږ د هرې بلې قضيې په څير د عقلي براهينو او دلايلو په بنسټ امتحان کړو، او د امتحان طريقه يې هم بالکل هماغه ده چې موږ يې د کوم فيزيکي قانون، يا سياسي اصل او يا هم د کوم اقتصادي قاعدې د امتحان لپاره په کار اچوو.

د دين هدف هم بالکل معلوم او څرګند دې او هغه دا چې انساني اخلاق په الهي قانون بناء کړی شي، تر څو په انسانانو کې د خير د کولو قوي باعث ايجاد کړی شي، او دا باعث موږ د طبيعي دين (Deism) له لارې ايجادولی شو، هغه دين چې بنسټ يې په درې اساسي قضاياوو باندې دی، لومړی د يو قوي او قدرتمند خدای په وجود ايمان درلودل، دوهم دا چې خدای له انسان څخه د دې غوښتنه کوي چې د فضيلت څخه ډک ژوند اختيار کړي په دې توګه چې د الهي ارادې اطاعت وکړي، دريمه دا چې يو بل ژوند هم شته چې په هغې کې به نيکانو ته جزاء او بد کارانو ته سزاء ورکول کيږي، او کله چې يو انسان خپل عقل پکار واچوي او عقلي مقدمات سره وجنګوي نو د فضيلت څخه د ډک ژوند فوائد درک کولی شي او خپل ژوند په داسې بنسټونو عيارولی شي چې د آخرت نيکه جزاء ترلاسه کړي نو له دی امله نه وحي ته اړتيا شته او نه پيغمبر باندې ايمان راوړلو ته او نه په کوم بل خارق العاده او غير مادي مخلوق لکه پرښتو باندې ايمان راوړلو ته، ځکه انسان دا درې واړه اصول د عقل له لارې پيژندلی شي، د دې عقيدې لرونکي په هغه توګه په الله ايمان لري چې د دوی تصور دی نه په هغه توګه چې الهی وحی يې غوښتنه کوي، د دې ترڅنګ هر هغه څه چې د دوی عقل يې ښه ګڼي هماغه د الله اراده ده ځکه چې دوی په داسې خدای ايمان لري چې نه يې پيغمبر ليږلی نه يې وحی راليږلې، او کله يې چې پيغمبر او وحي نه ده راليږلې نو د الله او ښه او بد په اړه فيصله يوازې عقل ته پاتی شوه، له دې امله ولتير په ډير يقين سره وايي : (*أفهم بالدين العقلي* مبادئ الأخلاق المشترکة للجنس البشري)[13] زه د عقلي دين په ذريعه د نوع انسانيت لپاره د اخلاقو ګډ اصول پيژندلی شم (يعنې په نبوت او وحي ايمان درلودلو ته اړتيا نشته) همداراز جان لوک وايي : (لم تبق حاجة أو نفع للوحي في مثل هذه الأمور کلها طالما أن الله أعطانا وسائل طبيعية أکثر يقينا لنتوصل بها إلى معرفة هذه الأمور؛ لأن الحقائق التي تتضح لنا من معرفتنا لأفکارنا أو تأملنا لها تکون دائما أوثق من تلك التي تأتينا عن طريق الوحي التقليدي)[14] د دې ټولو امورو په فهم کې وحی ته کومه اړتيا نشته او نه پرې کومه ګټه مرتبيږي، ځکه چې الله موږ ته د وحي څخه زيات يقين ته رسوونکي طبيعي وسائل او اسباب را په برخه کړي دي چې د هغو په ذريعه موږ د دې امورو معرفت ته ورسيږو، ځکه هغه حقائق چې موږ ته زموږ د افکارو د معرفت او زموږ د تدبر په نتيجه کې موږ ته راڅرګنديږي هغه هميشه د هغه څه نه زيات مؤکد او قوي دي چې موږ ته د تقليدي وحي له لارې رارسيږي.

[12] د الحاد په لور لومړی ګام تر عنوان لاندې.

[13] تکوين العقل الحديث ج۱ ص ۴۲۰، تأليف: جون هرمان راندال، ترجمة: دکتور جورج طعمه، دار الثقافة، بيروت، بالاشتراک مع مؤسسة فرانکلين للطباعة والنشر.

[14] تکوين العقل الحديث ج1 ص 420 مخکينی مصدر.

په دې توګه د هربرت اوف شرپوري (۱۶۲۴م) نه نیولې د اتلسمې پیړۍ تر پای پورې یو ډېر زیات شمیر غربي مفکرین په یو داسې خدای باندې قائل ؤ چې د هغه اراده، د هغه غوښتنې، د هغه دین، هر څه د دوی د عقل تابع ؤ، داسې یو خدای چې په عملي توګه یې د انسانانو په ژوند هیڅ اغیزه او تأثیر نه درلود، دا د طبیعي یا عقلي دین منونکي ؤ.

د ـ د الله تعالی په اړه مطلقه الحادي عقیده

د الله تعالی په اړه د غربي مفکرینو د یو زیات شمیر کسانو عقیده په الحاد باندې ولاړه ده، د الحاد عقیدې په غرب کې هغه وخت قوت پیدا کړ چې خلک د نوي تجربوي علمي منهج د رامنځ ته کیدو په نتیجه کې دې قناعت ته ورسیدل چې نور نو د حوادثو د تعلیل لپاره په کوم میتافیزیکي قوت او خدای باندې ایمان لرلو ته اړتیا نشته، ځکه هر څه اوس د علم په رڼا کې تعلیل کیدلی شي، الحاد چې په انګلیسی ژبه کې ورته (**Atheism**) ویل کیږي دا کلمه په اصل کې په کال ۱۵۸۷م کې د فرانسیسې ژبې د (**athéisme**) کلمې څخه انګلیسي ته منتقله شوه، چې هغه په خپل وار د قدیمي یوناني ژبې د (**atheos**) کلمې څخه اخیستل شوې چې معنی یې(بې خدایي)، (له خدایانو انکار) او (له خدای سره اړیکې شلول) ؤ، دا په عامه توګه په الله باندې د ایمان څخه انکار ته ویل کیږي، او یا د خدایانو د عدم موجودیت عقیدې ته الحاد ویل کیږي، بلکې یو شمیر فلسفیان لکه (انطوني فلو)، (مایکل مارتن) او (ویلیم الرو) او داسې نور لیکوالان الحاد په دوه ډوله ویشي:

لومړی: قوي الحاد: دا هغه الحاد ته ویل کیږي چې د الله له موجودیت څخه په ښکاره ډول انکار وشي، او د دې لپاره د دلایلو راوړلو کوښښ هم وشي، دې ډول الحاد ته کله کله ایجابي الحاد هم ویل کیږي .

دوهم: ضعیف الحاد: دا ډول الحاد په الله تعالی باندې د عدم ایمان نورو ټولو اشکالو ته ویل کیږي، هغه که د لا أدریت په بنسټ وي او که د تشکیک په بنسټ، دې ډول الحاد ته سلبي الحاد هم ویل کیږي، د الحاد د همدې مفهوم په بنسټ عامو ماده پرستانو ته ضعیف ملحدین ویل کیږي.

د یو بل تقسیم په بنسټ بیا الحاد په دوه ډوله ویشل شوی دی، یو ته یې عملي الحاد ویل کیږي، او دوهم ته یې نظري الحاد ویل کیږي، عملي یا واقعي الحاد چې په انګلیسي کې ورته (**Apatheism**) ویل کیږي، په دې ډول الحاد عقیده لرونکي ټولې مادي پدیدې له دې پرته چې د الوهیت قضیې ته کومه توجه وکړي، تفسیر اوتبیین کوي، دوی حتما له الله او یا خدایانو څخه انکار نه کوي مګر عقیده لري چې د خدایانو په وجود ایمان او عدم ایمان دواړه یو حیثیت لري، نه یې په وجود باندې ایمان عملي ژوند ته کومه ګټه رسوي او نه انکار کوم تاوان لري، د دې په مقابل کې نظري الحاد دی، دا هغه الحا د دې چې صراحة د الله په عدم وجود بیلا بیل دلایل راوړي او د الله د وجود او د هغه د وحدانیت دلایل پرې ردوي[15].

کله چې نوی عصر پیل شو او علمي (ساینسي) تګلارې او مناهج رامنځ ته شول او دا تصور د عامو خلکو په ذهنونو کې راسخ شو چې علم او ساینس د هغوی هر ډول سوالونو ته ځواب ویلی شي، او د حوادثو په تعلیل او فهم کې اوس کوم بل غیر مرئي ځواک ته اړتیا نشته نو دې تصور د الحاد لپاره لاره هواره کړه، له همدې امله د اتلسمې پیړۍ په پیل کې په اروپا کې په علني توګه خلکو د الحاد اعلان پیل کړ، چې په دوی کې لومړی ملحد (جان میسلیر) نومیده (دا یو فرانسوی دیني

[15] دلیل اوکسفورد للفلسفة د (الله والفلاسفة) عنوان لاندې ج ۱ ص

مشر وه چې د اتلسمې پيړۍ په پيل کې يې ژوند کاوه) له دې وروسته نور مفکرين د الحاد په لور رامات شول لکه (بارون هولباخ) او (جاک اندريه نايجيون) له دې وروسته (د يوېد هيوم) د معرفت متشککانه نظريه وضع کړه چې په تجربې باندې بناء وه، د ديوېد هيوم دې نظريې د طبيعي دين ميتافيزيکي بنسټ ونړاوه او له منځه يې يوړ او په دې توګه د الحاد لپاره بشپړه زمينه برابره شوه.

او کله چې د فرانس انقلاب رامنځ ته شو نو په غرب کې يې الحاد د علمي مجالسو څخه د عوامو منځ ته رامنتقل کړ، او کله چې ناپيليون د فرانسې ټولنه د علمانيت لور ته سوق کړه نو ډيرو ملحدو مفکرينو خپل ژوند د سياسي او ټولنيز بدلون او انقلاب لپاره وقف کړ چې په نتيجه کې يې نړيوال اشتراکي خوځښت ته هم زمينه برابره شوه چې د الحادي جريان اخيري څوکه وه. او د نوولسمې پيړۍ په اخيري نيمه کې د عقلاني او مادي فلسفو د تأثير په نتيجه کې الحاد په غربي نړۍ باندې برلاسې او حاکميت پيدا کړ، ډيرو فلسفيانو لکه لودفيغ فويرباخ، ارثر شوپنهاور، کارل مارکس، فريدريک انګلز، سيګموند فرويد، فريدريک نيتشه او داسې نورو د الحاد بيرغ اوچت کړ، د هر ډول ميتافيزيک څخه يې انکار وکړ، د دوی څخه ډيرو دين د ملتونو لپاره افيون و ګاڼه، مارکس او انګلز به ويل چې دين هغه وسيله ده چې حکومتونه يې د کارګرانو د ځپلو لپاره کاروي، سيګموند فرويد به ويل چې د الله تصور او همدا ډول نور ديني عقائد په حقيقت کې د انسان جوړ کړي تصورات او عقائد دي چې خپل يو لړ نفسي او عاطفي اړتياوې او ضرورتونه پرې پوره کړي، يعنې دا کوم حقيقت نه لري، ميخائيل باکونين به ويل: د الله د وجود تصور د انساني عقل او عدالت څخه د لاس اخيستلو معنی لري، بلکې دا د انسان د آزادۍ قطعي نفی ده، له همدې امله (د دين) نظريه او تطبيق د بشريت په غلامۍ منتج کيږي .

دغه (باکونين) (چې د مادي اشتراکي فلسفې يو مفکر وه) د (ولتير) دا خبره چې که (الله فعلا موجود هم نه وي نو دا تصور بايد اختراع کړی شي) بالکل معکوس کوله، ده به ويل: که الله فعلا موجود هم وي نو دا تصور بايد لغو کړی شي او له منځه يوړل شي[16].

په شلمه پيړۍ کې الحاد او په ځانګړې توګه عملي الحاد د نړۍ په ډيرو ټولنو کې خپور شو، ډيرو فلسفي مذاهبو او فکري مدارسو الحاد ومانه او د يو اصل په حيث يې قبول کړ، په دې کې وجودي فلسفه[17]، موضوعاتي فلسفه، اومانيستي نظريه، عدمي فلسفه، وضعي منطقي فلسفه، مارکسي فلسفه، د فيمينسم خوځښت، عام علمي او تجربيي خوځښتونه شامل دي.

وضعي منطقي فلسفې او علمي ساينسي مذهب (**Scientism**) تحليلي او بنيوې او ساختاري فلسفو او مادي (طبيعي) مذهب (**Neturalism**) ته لاره هواره کړه چې بيا د دې فلسفي مذاهبو په نتيجه کې هغه قاطع تجربوي مذاهب او د ژبې په اړه هغه فلسفې چې اصلا ديني ژبه او مصطلحات يې بی معنی شيان بلل منځ ته راغلل، چی په نتيجه کی يې هره هغه کلمه چی د تجربی په لحاظ اثبات يا رد نه شي هغه بی معنی او بی مفهومه کلمات دي، ددی په نتيجه کی ټول ديني او ميتافيزيکی مصطلحات بی معنی او بی مفهومه شول لکه الله، پيغمبر، معجزة، اخرت، فرشتی او داسی نور.

په سياسي لحاظ هم الحاد په شلمه پيړۍ کې هغه وخت زيات پرمختګ وکړ چې د مارکس او انګلز د تصوراتو سره سم لومړی په روسيه کې په کال ۱۹۱۷م بلشويکي انقلاب رامنځ ته شو، او وروسته بيا د نړۍ نورو هيوادونو ته خپور شو، او دا

---

[16] ميخايل بوکانين (۱۹۱٦) کتاب (God and the State) طبع (New York: Mother Earth Publishing Association Retrieved 2007-04-12)

[17] وجودي فلسفه او په ځانګړې توګه د هغې الحادي برخه په دې يقين لري چې انسان په بشپړه توګه مختار او ازاد دی، او د همدې په بنسټ د الله د وجود انکار ته رسيږي، ځکه کله چې هغه يو ازلي او مطلق خالق ولري چې د هغه اراده په دې انسان باندې حاکمه وي هغه بيا مختار او ازاد نشي پاتې کيدلی.

خو ځرګنده خبره ده چې دوی د الحادي نظام ترویج کاوه او په شدت سره یې د دین مخالفت کاوه بلکې د تدین پر ضد یې د هر ډول زور او ځواک څخه کار اخیسته، په دې توګه قوي الحاد او یا هم سلبي الحاد د غربي نړۍ په فکري او فلسفي مدارسو او مذاهبو او سیاسي او اجتماعي میدان کې خپور شو، چې نن ورځ هم د غربي نړۍ یو لوی شمیر خلک الحادي تصورات لري[18] په دې توګه ویلی شو چې زیات شمیر غربي مفکرین د الله تعالی په اړه الحادي تصور لري.

د الوهیت په اړه د غربي تصور لنډیز

په غربي تمدن کې که د الله په اړه دوی د وحدة الوجود عقیده ولري او که میکانیکي تصور او عقیده او یا د (ربوبیت) عقیده ولري، او که د بشپړ الحاد په نظر وي د ټولو نتیجه یوه ده، او هغه د دې مادي دنیا او بشري ژوند څخه د (Deism) خدای ګوښه کول دي، او که ایمان پرې ولري هغه به داسې خدای وي چې نه به د انسان د ژوند سره کوم سروکار لري، نه به په دې مادي دنیا کومه اغیزه لري، او نه به د مرجعیت حیثیت لري، په دې ډول په عملي توګه د مادي او غیر مادي او خالق او مخلوق ترمنځ د ثنائیت یا دوه ګوني تصور له منځه ځي او په ټولو باندې یو ډول مادي/طبیعي قوانین جاري کیږي، بلکې د نیتشه په اصطلاح (الله مړ کیږي) یعنې د هغه هر ډول تأثیر له منځه ځي، د الدین والعقل الحدیث مؤلف (ولتر ستیس) په دې اړه د ریدرز ډایجسټ نه یو ټول پوښتنه نقل کړې د هغې لنډیز دا دی چې په خوله باندې خو د امریکا یو زیات شمیر وګړي وایي چې دوی په الله ایمان لري، مګر بیا مطلق اکثریت دا ایمان په خپل ژوند کې مؤثر نه ګڼي، د دې ټول پوښتنې په اړه په خپل تحلیل کې ډاکټر ګرینبرګ وایي : (*الشعب لا یجعل الله مرتبطا علی نحو مباشر بسلوکهم*) ملت الله تعالی په مباشره توګه د خپلو سلوکیاتو سره مرتبط نه ګڼي.

بیا وروسته ولتر ستیس وایي : ولې موږ له یوې خوا نه عام وګړي ګورو چې د الله تعالی په وجود باندې خو تقلیدي ایمان لري، مګر له بل پلوه ګورو چې د هغه عملي حوادثو سره چې د هغوی په ژوند کې واقع کیږي د دې ایمان هیڅ اړیکې نشته، او دا ټول حوادث چې د هغوی په ژوند کې پیښیږي هغه د طبیعي/مادي اسبابو په بنسټ تفسیروي، چې په دې کې په طبیعي ډول د هغوی ذاتي، شخصي او خاص افعال هم شامل دي؟ دا عقیده چې ټول حوادث او واقعات د طبیعي اسبابو په نتیجه کې واقع کیږي، او دا چې د الله سره د دې هیڅ اړیکې نشته ـ که موږ پرې اعتراف وکړو او که نه ـ په ډېر آسانۍ سره دا ویلی شو چې دا د هغه مسلماتو یو جزء دی چې جدید عقل پرې یقین لري، او دا د هغه انځور (تصویر) برخه ده چې د نوي عقل په مخیله کې د دې نړۍ او کائناتو په باره کې پروت دی، همدا راز دا د هغه تراث برخه ده چې په اولسمه پیړۍ کې موږ ته د علم (ساینس) څخه په میراث پاتې دی، موږ عادتا وایو چې منځنۍ پیړۍ د ایمان زمانه وه، او زموږ زمانه داسې نه ده، سره له دې چې د اوسنۍ زمانې ۹۵٪ خلک وایي چې دوی په الله تعالی باندې ایمان لري، مګر دا د دې دلیل نه دی چې دوی په دین باندې ایمان لري، دا ډول ایمان یوازې یوه عقلي قضیه ده چې د انسان په سلوک او عمل کې کومه اغیزه او تأثیر نه لري، دا یوه تقلیدي بی معنی او بی مفهومه لفظي کلمه ده چې خلک یې عادتا تکراروي، مګر د دې په نتیجه کې هیڅ کله دې ته تیار او اماده نه دي چې خپل سلوک او ژوند بدل کړي، داسې یو خدای چې په نړۍ کې هیڅ نشي کولی، او دنړۍ په حوادثو کې هیڅ اغیزه نه لري په ډېره ساده توګه باید ووایو چې داسې خدای هیڅ اهمیت نه

---

[18] ددې لپاره د۲۰۰۵کال شمیرې وګورئ:

همداراز(http://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%84%D8%AD%D8%A7%D8%AF

http://www.adherents.com/largecom/com_atheist.html

لري، او د اوسنۍ زمانې او د جديد عقل خدای همداسې يو خدای دی[19] همدا د خدای په اړه د غربي ټولنو د دريځ بهترين تصويردی، نو له دی امله دا ټولنی ټولی که څوک د الله په وجود اعتراف کوي او که نه په عملي الحاد کی ژوند کوي، او د الله په اړه يې تصورات په همدی الحاد باندی ولاړ دي.

دوهم: د طبيعت/مادی په اړه د غربي تمدن عقيده

د طبيعت په اړه د غربي تمدن مفکرين ځانګړی نظر او عقيده لري چې هغې ته طبيعت ګرايي يا (**Naturalism**) ويل کيږي، او دې عقيدې لرونکو ته طبيعت ګرايان (**Naturaists**) ويل کيږي، دا هغه عقيده ده چې د (علم ګرايي) (**scientism**) په نتيجه کې رامنځ ته شوه، او دا په داسې توګه چې کله علم او ساينس ترقي وکړه او د انسان هغه مسايل يې حل کړل چې هغه ورسره لاس او ګريوان وه، هغه که د صحت او صنعت په ميدان کې وی او که د علم او معرفت په ميدان کې، او هغه څه يې کشف او اختراع کړل چې په مادي لحاظ يې انسان ته پرمختګ ورکړ او د راحت او خوښۍ اسباب او لاملونه يې ورته برابر کړل، نو د دې په نتيجه کې د علم ګرايي[20] (**Scientism**) خوځښت رامنځ ته شو، چې دا پخپله بيا په طبيعت ګرايۍ منتج شو.

طبعا په پخوانيو متدينو ټولنو او په ځانګړې توګه په اسلامي ټولنه کې طبيعي علومو او طبيعي څېړنو دوه هدفونه درلودل، يو دا چې له دې لارې انسانانو ته اسانتياوې برابرې کړای شي او د انسانانو د مشکلاتو د کمولو له لارې د بشريت د پرمختګ لپاره زمينه برابره شي، او دوهم هدف يې دا وه چې څرنګه چې هغه علماوو دا عقيده درلوده چې دا کائنات يو حکيم او توانا خدای پيدا کړي دي نو د دې عقيدې سره سم د دوی له نظره طبيعت او ماده د يو غرض او هدف لپاره منځته راغلي دي، د دې علومو دوهم هدف د جهان او نړۍ معرفت دی چې په نتيجه کې يې هغه اسرار او حکمتونه و پيژندل شي چې الله تعالی يې د دې کائناتو په خلقت کې اراده کړې ده، تر څو د دې په نتيجه کې پخپله د الله تعالی د معرفت لپاره لاره هواره شي[21].

په اروپا کې په منځنيو پيړيو کې حاکم کليسايي محرف دين ټولې طبيعي څېړنې چې په عامه توګه د يونانيانو په فلسفه باندې ولاړې وې د دې لپاره سرته رسولې چې خپل محرف عقائد پرې توجيه کړي، او د دې نړۍ او کائناتو غرض او هدف پرې مشخص او تعيين کړي، مګر د اوسنۍ زمانې د طبيعي علومو خوځښت اصلا د تدين په مقابل کې راولاړ شوی خوځښت دی چې اصلا د الله په وجود يقين نه لري نو دا خو سوال نه پيدا کيږي چې د طبيعت په اړه د دې لپاره بحث وکړي چې د الله معرفت ترې ترلاسه کړي او د طبيعت هدف او غرض او غايت درک کړي، ځکه چې اصلا په دې يقين نه لري چې دا نړۍ او کائنات هم کوم غرض او غايت لري، بلکې د طبيعي څېړنو او تجربوي علومو يوازينی هدف دا دی چې انسان په طبيعت باندې تسلط پيدا کړي.

په دې اړه د نوې فلسفې موجد ديکارت وايي :"يمكن إدراك معرفة جد نافعة في الحياة، و بوسعنا أن نستعيض عن تلك الفلسفة التي كانت تدرس في المدارس القديمة في القرون الوسطى بفلسفة عملية، و بوساطة هذه الفلسفة نستطيع إذا

---

[19] الدين والعقل الحديث، ولتر ستيس، ترجمه: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۰۹.

[20] سره له دې چې طبيعت ګرايي او علم ګرايي بيلا بيل خوځښتونه بلل کيږي مګر په حقيقت کې علم ګرايي لپاره د طبيعت ګرايي د مقدمې او سبب حيثيت لري، ځکه طبيعت ګرايي يوه عقيده ده چې د علم ګرايي په نتيجه کې رامنځ ته شوې.

[21] په دې باب برتراند رسل وايي: "كان للعلوم من زمن العرب وظيفتان: الأولى تمكننا من معرفة الأشياء، والثانية تمكننا من فعل الأشياء، أما الإغريق فقد كانوا باستثناء ارخميدس يهتمون بالناحية الأولي فقط". اثر العلم في المجتمع ص 41.

تمكننا من معرفة قوة النار والماء والهواء والنجوم والسماوات وجميع الأجسام التي تحيط بنا و أفعالها بذات المقدار من الوضوح الذي به نعرف مختلف الصناعات و أصحابها ـ نستطيع بالشكل ذاته أن نستخدمها في السبل التي أعدت من أجلها، و بذلك نجعل أنفسنا أسياد الطبيعة و مالكيها"[22]. موږ کولي شو د ژوند لپاره یو ډیر مفید علم او معرفت ترلاسه کړو، او دا هم زموږ په توان کې ده چې هغه فلسفه چې په منځنیو پیړیو کې په ښوونیو مدارسو کې تدریس کیده په دې نوې مفیده فلسفه یې عوض کړو، او د دې نوې فلسفې (طبیعي علومو) په ذریعه موږ کولی شو چې د اور، اوبو، هوا، ستورو او اسمانونو، او هغه ټولو اجسامو چې زموږ شا او خوا ته موجود دي، قوت پرې په همدومره وضاحت سره معلوم کړو چې په څومره وضاحت موږ بیلا بیل صنعتونه او د هغې په لاره اچوونکي پیژنو، همدا راز موږ کولی شو چې دا ټول شیان د هغه څه لپاره وکاروو چې د هغه لپاره جوړ شوي دي، او په دې توګه به موږ ځانونه د دې مادي کائناتو مالکان او متصرفین ګرځولي وي. کله چې د تجربوي علومو هدف دا شو چې نړۍ او طبیعت د دې لپاره و پیژني چې هغه د انسان د تسلط لاندې راولي او د انسان د ګټې لپاره یې استعمال کړي، نو په ډیر لږ وخت کې یې ډیرې کامیابۍ تر لاسه کړې او خپل حریف ـ په هغه وخت کې په اروپا باندې حاکم د کلیسا محرف دین ـ یې د چلنج سره مخ کړ، نو دا د دې لامل شو چې د هغه وخت د اروپا وګړي په خپلو تقلیدی عقایدو کې له سره کتنه وکړي، او کله چې کلیسا د دې په مقابل کې مقاومت وښود دا دریځ نور لا هم پیاوړی شو، او د غرب فکري قیادتونو او عامو خلکو تجربوي علوم یوازیني درست او ګټور معارف و بلل، او نور هر ډول معارف یې چې د تجربې علومو په معیار او تګلاره برابر نه ؤ باطل و بلل، یعنې د درست او غلط معیار هم همدا تجربوي منهج او تګلاره وګرځیده.

د دې نوي تجربوي منهج او تګلارې بنسټ ایښودونکی «فرانسیس بیکن» (۱۵۶۱ـ ۱۶۲۶) وه، چا چې ارسطویي فلسفه مسترد کړه[23]، او بیا وروسته«کوپرنیك» (۱۴۷۳ـ ۱۵۴۳)، «کپلر» (۱۵۷۱ـ ۱۶۳۰)، ګالیلو (۱۵۶۴ـ ۱۶۴۲) او «نیوټن» (۱۶۴۲ـ ۱۷۲۷) دې تګلارې ته پرمختګ ورکولو کې لویه ونډه درلوده، مګر د نیوټن پورې ټول فزیک دانان سره له دې چې د فلکي اجرامو حرکت یې د هغه طبیعي قوانینو تابع ګاڼه چې دوی کشف کړي ول، بیا هم په لومړي ځل دې ستورو او فلکي اجرامو ته حرکت ورکولو او کله چې دا د خپل لارې او مسیر څخه منحرف شي هغه بیرته خپل مسیر او لارې ته د رابرابرولو لپاره د الله تعالی د وجود قائل وه، او ویل به یې چې د لومړي ځل لپاره دا فلکي اجرام الله تعالی په حرکت راوړي دي، او کله چې دا د خپل مسیر او لارې څخه منحرف شي نو بیرته یې الله تعالیمسیر برابروي.

د نیوټن نه وروسته «لایب نیتس» (۱۶۴۶- ۱۷۱۶)-یوه الماني فیلسوف او ریاضی پوه- د نیوټن د دې نظریې په اړه چې الله تعالی د سیاراتو او فلکي اجرامو د مدار او لارې څخه د انحراف په صورت کې مداخله کوي او د هغوی لاره او مسار سموي داسې ویل: د نیوټن خدای یو ماشین جوړوونکی (مستري) دی او هغه هم داسې ماشین جوړوونکی (مستري) چې داسې ماشینونه جوړوي چې خپل کار ته د ادامې ورکولو لپاره بار بار جوړولو ته اړتیا لري!.

د نیوټن نه وروسته پییر سیمون لاپلاس (۱۷۴۹-۱۸۲۷) مشهور فرانسوي ریاضي دان او عالم فلکیات د نیوټن دا تصور مسترد کړ او ویې ویل چې د فلکي اجرامو او سیاراتو د انحراف د تصحیح په اړه نیوټن د دې څخه عاجز وه چې د خپلو قوانینو په رڼا کې هغه واضح کړی شي نو ځکه هغه دې ته اړ شو چې خدای دې جهان کې را دخیل کړي، اصلا خدای ته

[22] تکوین العقل الحدیث ج1 ص 335، تألیف: جون هرمان راندل.

[23] لکه مخکې چې مو ورته اشاره وکړه، د نور تفصیل لپاره وګورئ تکوین العقل الحدیث جون هرمان راندل ج ۱ ص ۳۲۹، د الطریقة الجدیدة تر عنوان لاندې.

اړتيا نشته ځکه چې دا سيارات په يوه نسبتا اوږده دوره کې په خپلو کې يو د بل مسير او لاره تصحيح کوي، له دی امله د خدای مداخلې او دخيل کولو ته اړتيا شته، نو د خدای د وجود فرضيه هم بې ځايه ده.

همدا راز د لومړي ځل لپاره د دې سياراتو او فلکي اجرامو په حرکت د راوستلو لپاره هم د خدای د وجود فرضيې ته اړتيا نشته ځکه چې د هغو دا حرکت د (سحابي فرضيې) (يا د مرکز څخه د قوت د تيښتې فرضيې)[24] په نتيجه توضيح کړ، او د دې د ثابتولو کوښښ يې وکړ چې اصلا د الله د وجود ثابتولو ته اړتيا نشته، او هر څه بايد د طبيعي قوانينو په رڼا کې توضيح او تعليل کړی شي.

له همدې امله کله چې ناپليون د لاپلاس نه پوښتنه وکړه چې اوريدلي مې دي چې تاسی د دې کائناتو د نظام په اړه يو لوی کتاب ليکلی دی، مگر په هغه کې مو د دې کائناتو خالق ته يوه اشاره هم نه ده کړې! لاپلاس ځواب ورکړ: زه داسې کومې فرضيې ته اړتيا نه لرم[25].

په دې توگه تجربوي علم د لاپلاس په ذريعه دې نتيجې ته ورسيد چې نوره نو د الله تعالی د وجود فرضيې ته اړتيا پاتې نه شوه، او تجربوي علوم د دې نړۍ په تبيين او توضيح کې يوازنی مصدر وگرځيد.

او کله چې تجربوي علم نور پرمختگ وکړ او د پرمختگ داسې مرحلې ته ورسيده چې د خلکو سترگې يې بريښولې نو په تدريج سره د پوهانو او فکري قيادتونو او د هغو له لارې د عامو خلکو په اذهانو کې دا عقيده پيدا شوه چې د تجربوي علم (ساينس) په ذريعه د بشريت هر ډول مسايل حل کيدل ممکن دي، او علم، ترقي او پرمختگ د طبيعي قوانينو په نتيجه کې رامنځ ته شوي، نو له دی امله اصلا دين ته کومه اړتيا پاتې نشوه، هر څه بايد همدې طبيعي/ مادي قوانينو ته منسوب کړی شي.

په دې اړه جوليان هکسلي (چې يو معاصر فيلسوف او د توماس هکسلي د يونسکو پخواني رئيس زوی دی) دا ادعاء لري چې د علم پرمختگ د خدای لپاره ځای نه دی پريښی، هغه وايي : زه فقط دا کولی شم چې دا ساده حقيقت واضح کړم چې د علم پرمختگ ماوراء الطبيعيات وجود په عامه توگه او خدای وجود په ځانگړې توگه د خلکو د يو لوی شمير لپاره ناقابل دفاع گرځولی دی[26].

د دې ترڅنگ دا عقيده هم راسخه شوه چې نه يوازې مادي قضايا بلکې هر ډول معرفت بايد د همدې (تجربې) له لارې تر لاسه شي، ځکه يوازې تجربه او ساينسي تگلاره ده چې د حقيقت او واقعيت د کشف معيار بلل کيږي، بل هيڅ مصدر او بله هيڅ تگلاره حقيقت او معرفت ته د رسيدو وسيله نشی بلل کيدی، له دې امله نه يوازې ساينسي علوم بلکې ټول انساني علوم هم که غواړي چې حقيقت او واقعيت ته ورسيږي نو بايد د همدې تگلارې او منهج څخه کار واخلي.

د اتلسمی پيړۍ يو فرانسوي فيلسوف هولباخ (۱۷۲۳ـ ۱۷۸۹) په دې اړه وايي:(دا فيزيک او تجربه ده چې بايد انسان په خپلو ټولو څيړنو کې ترې کار واخلي، هغه بايد ديني، اخلاقي، حکومت او سياست، علوم، هنرونه او حتی په خوشحالۍ او غم کې د دې (تجربې او فيزيک) څخه مرسته ترلاسه کړي)[27].

---

[24] سره له دې چې دا فرضيه غير علمي ده او فيزيک پوهانو په دقيقه توگه دا نقد کړې ده، مگر په هغه وخت کې يې خپله اغيزه درلوده.

[25] الدين والعلم الحديث، ولتر ستيس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص۱۰۸ـ ۱۰۹.

[26] ددې لپاره وگورئ: از علم سکولار تا علم دينی، مهدی گلشنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، 1377، ص 26-27.

[27] ددې لپاره وگورئ: از علم سکولار تا علم دينی، مهدی گلشنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، 1377، ص 21.

په دې توګه علم ګرايي (Scientism) د فلسفې او فکر ميدان ته هم داخل شو، او د خپل تاثير لاندې يې راوستله، همدې تفکير او فلسفې ته په پيل کې (طبيعي فلسفه) ويل کيده، او همدا په لږ تطور او پيشرفت[28] سره وضعي فلسفه بلل کيږي، څرنګه چې فلسفه او فکر (لرليد) د ژوند د هر اړخ سره اړيکې لري، او همدا فکر او فلسفه ده چې د ژوند په هر ميدان کې د انطلاق لپاره بنسټ مهيا کوي نو له دې امله په غربي تمدن د دې اغيزې ډيرې زياتې وي، مګر څرنګه چې زموږ هدف دلته د غربي تمدن د لرليد او عقيدې بيانول دي نو له دی امله دلته به يوازې هغه اغيزې او اثرات لږ په تفصيل سره بيان کړو چې علم ګرايي (Scientism) د ديني عقائدو او باورونو په ميدان کې درلودې، که په خلاصه ډول ووايو نو دا اغيزه د طبيعت ګرايي د عقيدې (چې هغه د الحاد دويم نوم دی) ترسيخول ؤ، دا په ډير لنډو ټکو کې د الفلسفة المعاصرة فی أوربا مؤلف أ. م. بوشنسکي داسې کوي:"في نفس هذا الوقت أدى تقدم العلوم الطبيعية إلى ميلاد التصور المادي للكون الذي تطور واتسع طالما لم يجد أمامه أية فلسفة معارضة تقاومه" په همدې وخت کې د طبيعي علومو پرمختګ د نړۍ په اړه د (طبيعت ګرايي) د تصور په راپيدا کيدلو تمام شو، هغه تصور چې د کومې معارضې فلسفې د نه موجوديت له امله يې ښه پرمختګ وکړ.

همدا خبره بالضبط برتراند رسل په تفصيل سره په خپل يو کتاب کې کړې ده، دلته د هغې عبارت ـ که څه هم اوږد دی ـ نقل کوم ځکه چې ډيره ښکلې خلاصه ده، هغه وايي : (انبثقت عن أعمال الرجال العظام للقرن السابع عشر نظرة جديدة إلى العالم. هذه النظرة بالتحديد و ليس أي حجج اخرى كانت السبب في تآكل الاعتقادات ب"المعجزات" و "السحر" و "الأرواح الشريرة" و"نذر الشؤم" .... وغيرها، إنني أعتقد بوجود ثلاثة مكونات ذات أهمية خاصة في تكوين النظرة العلمية التي سادت القرن الثامن عشر وهي:

- أن بيانات الحقائق يجب أن تبنى على الملاحظة وليس على اشتشهاد غير مسند.
- أن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة.
- أن الأرض ليست مركز الكون، ومن المحتمل أن الإنسان ليس غاية الكون (في حال كان للكون غاية) و أن الغاية إضافة إلى ذلك مفهوم غير ذي نفع علميا.

هذه الفقرات شكلت ما يدعى ب"النظرة الميكانيكية" التي حاربها رجال الكنيسة، و أدت إلى توقف الاضطهاد و تبنّي وجهة النظر الإنسانية بصورة عامة"[29].

د اولسمې پيړۍ د لويو شخصيتونو د علمي اعمالو په نتيجه کې د نړۍ او کائناتو په اړه يو نوی لرليد راپيدا شو، همدا نوی لرليد وه او له دې پرته نور هيڅ دلايل نه ؤ چې د هغې په نتيجه کې د (معجزاتو)، (سحر)، (پيريانو او شريرو ارواحو) او (بد فالی) ... او داسې نورو شيانو په اړه عقائد کمزوري او له منځه ولاړل (دلته د دې هدف ټول ميتافيزيکې عقائد دي، چې په دې کې په الله باندې عقيده، په پرښتو او نورو ټولو غيبياتو پورې اړونده عقايد شامل دي) زما په عقيده د هغه علمي لرليد (طبيعت ګرايي) چې په اتلسمه پيړۍ کې خپور شو لاندې درې د ځانګړې اهميت درلودونکي اجزاء او عناصر يې درلودل،

---

[28] ځکه چې کونت وايي چې طبيعي فلسفه خو يواځې په تجربوي علومو کې منحصره وه او وضعي فلسفه د هغې ترڅنګ انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راوړې، يعنې همدا تجربوي تګلاره او منهج انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راولي، ددې لپاره کونت وايي: (هناک بدون شک تشابه کبير بين فلسفتى الوضعية وما يفهمه العلماء الإنكليز من ذلک منذ نيوټن على الخصوص بالفلسفة الطبيعية....) وګورئ: کونت: الفلسفة والعلوم، ص ۱۲، تأليف: بيار شيري، ترجمه: د. سامي ادهم، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، لبنان، الطبعة الاولى عام ۱۹۹۴.

[29] أثر العلم في المجتمع، تأليف: برتراند راسل, ص 26- 27.

د حقائقو دلایل باید چې په ملاحظه او تجربه باندې مبني وي، نه په غیر ثابت شوي نقل باندې (یعنې د حقیقت د اثبات لپاره یوازینۍ لار د ملاحظې او تجربې لار ده، حقیقت د دیني کتابونو[30] څخه په نقولو باندې نه ثابتیږي).

دا نړۍ او کائنات په داسې نظام مشتمل دي چې په خپل وجود او د وجود په استمرار کې په خپل ځان متکي دي (یعنې نه په خپل وجود کې کوم خارجي قوت (الله تعالی) ته اړ دي، او نه د وجود په استمرار کې چا ته محتاج دي بلکې پخپله موجود هم دی او خپل وجود هم پخپله ساتي) په دې کائناتو کې ټول تغییرات د طبیعي او مادي قوانینو تابع دي.

ځمکه د دې کائناتو مرکز نه دی، او احتمال دا دی چې انسان د دې کائناتو اصل هدف نه وي (په داسې حال کې چې د دې کائناتو کوم غرض او غایت وي) برسیره پر دې د کائناتو د غرض او غایت قضیه یو داسې قضیه ده چې هیڅ ډول علمي ګټه پرې نه ده مرتبه.

دا (مخکې) فقرات د هغه (میکانیکي لرلید/ طبیعت ګرایي) عناصر دي چې د کلیسا مشران د هغې پر ضد ؤ، او په نتیجه کې یې ظلم بند شو، همدا راز د همدې لرلید په نتیجه کې په عامه توګه اومانیستي تصور خپل کړی شو. د طبیعت ګرایي د عناصرو کوم اجمال چې په پورتني عبارت کې برتراند رسل ذکر کړی دی، د دې تفصیل په لاندې نقاطو کې ذکر کوو:

أ : داکائنات په بشپړه توګه مستقل دي او هیڅ بیروني قوت ته اړ نه دي

دطبیعت ګرایي یا علمي لرلید لومړی اصل دا دی لکه برتراند رسل چې وایي : "إن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة، و تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة"[31] دا مادي نړۍ د یوه داسې نظام څخه برخورداره ده چې هغه په خپل پیدایښت او استمرار کې په خپل ځان متکي دی، او په دې کې منځ ته راتلونکي ټول بدلونونه، اوښتونونه او تغییرات د مادي قوانینو تابع دي.

د دې معنی دا ده چې دوی عقیده لري چې دا مادي نړۍ او دا طبیعي کائنات په هر څه کې مستقل دي، نه په خپل پیدایښت کې د الله تعالی او یا کوم ما وراء الطبیعي موجود محتاج دي او نه په خپل استمرار کې د چا محتاج دي، دلته چې هر څه صورت نیسي هغه د همدې طبیعي او مادي اسبابو او لاملونو په نتیجه کې رامنځ ته کیږي، دا یوازې د کوم فلسفي مذهب رأیه نه وه بلکې دا یو عام موج وه چې ټول غربي فلسفي مذاهب د ټولو داخلي اختلافاتو سره سره د دی قائل ؤ، په دې اړه د الاتجاهات الفلسفية المعاصرة فى اوربا مؤلف وایي : "وقد حلت عدة مذاهب متأثرة بالعلم محل المثالية الألمانية بعد هيجل، ولنذكر أولا المادية الألمانية عند فويرباخ (1804ـ 1872) و موليشُط (1822ـ 1893) و بوخنز (1824ـ 1899) و كارل فوجت (1817ـ 1895) وقد نفت مذاهبهم العقل ذاته و دافعت عن الحتمية الشاملة.

ولنذكر بعد ذلك الفلسفة الوضعية التي أسسها في فرنسا أوجست كونت (1798- 1857) و يتبعه جون استيورات مل (1806- 1873) في انجلترا، و أرنست لاس (1837- 1885) و يودل (1848- 1914) في ألمانيا، و قد رأي هؤلاء جميعا أن الفلسفة ليست إلا تجميعا لنتائج العلم، العلم مأخوذا بالمعنى الميكانيكي"[32]. د هیګل نه وروسته د علمي جریان (ماشیني جریان چې هغه همدا د طبیعت ګرایي فلسفه ده) څخه متأثر زیات شمیر مذاهبو د الماني مثالي فلسفې ځای ونیوه، چې د فویرباخ (1804ـ 1872)، مولیشُط (1822ـ 1893)، بوخنز (1824ـ 1899) او کارل فوجت (1817ـ 1895) الماني مادي فلسفه تر ټولو

---

[30] چی کله ورته تراث (Tradition) او کله ورته نقل وایي.

[31] اثر العلم فی المجتمع ص ۳۳.

[32] الفلسفة المعاصرة في أوربا ص 29، تأليف: إ. م. بوشنسكي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة عالم المعرفة رقم: 165، الكويت.

دمخه د یادولو وړ ده، دوی (تر دې حده میکانیکي تصور درلود چې) د دوی مذاهبو پخپله عقل هم مسترد کړ، او د بشپړ حتمیت (د حتمیت څخه مراد دا دی چې طبیعي/مادي قوانین حتمي دي، یعنې کله چې سبب موجود شي نو بیا د مسبب د موجودیدلو لپاره بل څه ته اړتیا نشته چې دا پخپله د الله انکار دی)څخه به یې دفاع کوله.

له دې وروسته باید د هغې وضعي فلسفې یادونه وکړم چې په فرانس کې یې أوجست کونت (1798- 1857) بنسټ کیښود، او په انګلستان کې جون استیورات مل (1806- 1873) او په المان کې أرنست لاس (1837- 1885) او یودل (1848- 1914) د هغې په نقش قدم روان ؤ، د دې ټولو له نظره فلسفه یوازې د علم د نتائجو د راجمع کولو نوم وه، علم د هغې په میکانیکي معنی باندې.

ددی عبارت څخه دا په ډاګه ګیږي چې د غرب تقریبا ټول مذاهب ددی قائل ؤ چې دا کائنات په ماشیني توګه کار کوي، نه په خپل وجود کی کوم غیبي قوت ته اړ دي او نه په خپل استمرار کي، او نه په هغه بدلونونو کی چې په دی کی منځ ته راځي.

ب: د فاعلي علتونو په بنسټ د نړۍ میکانیکي تفسیر

دین په خپل نظام کې کائنات او نړۍ باهدفه ګڼي، او د کائناتو ټولې پدیدې د اهدافو او غایاتو په بنسټ تعلیلوي، خو تجربوي علوم اصلا دا ډول تعلیل او څرګندونې نه مني، بلکې هر ډول ګَوني پدیدې د فاعلي علتونو په بنسټ تفسیر او توضیح کوي، طبیعي مسأله ده چې فاعلي علتونه او اسباب د غائي علتونو سره هیڅ تناقض نه لري ځکه چې دا فاعلي علتونه هم د هغې ارادې تابع دي چې الله تعالی یې د کائناتو په اړه لري.

(ایان باربور) د طبیعت ګرایانو د دې دریځ په اړه وایي : (د اهدافو او غایاتو پلټنه تر ډیره حده پورې د دې نتیجه وه چې هر شی د موجوداتو په لړۍ کې خپل ځای او مرتبه لري، ځکه چې هغه د داسې خدای مخلوق دی چې هغه هدف او غرض لري، فرض کړئ که یو څوک پوښتنه وکړي: اوبه ولې په دومره درجه په جوش راځي؟ عصري عالم شاید د دې لپاره یو معینه او معلومه درجه حرارت د هر موجود د مالیکولونو د جوړښت سره اړونده قوانینو او نظریاتو په رڼا کې وټاکي (او ووایي چې دې درجې ته د حرارت په رسیدلو دا مایع جوش کیږي)، مګر په پای کې داسې یوې نقطې ته رسیږي چې ووایي : دا یو قطعي حقیقت دی چې هیڅ ډول توجیه نه مني، او دا سوال چې ولې داسې دی یو بې معنی او بې مفهومه سوال دی)[33].

د یوې واقعې غایې توضیح د هغې واقعې یو هدف او غایي علت په ګوته کولو ته ویل کیږي، او د هغې د علت فاعلي توضیح دې ته ویل کیږي چې د کومې واقعې ماشیني یا میکانیکي توضیح وکړی شي، چې دې ته موږ د طبیعي قوانینو په بنسټ توضیح او تبیین هم ویلی شو، د تجربوي علم یوه مهمه ځانګړتیا دا ده چې د نړۍ په اړه د هغې لرلید ماشیني یا میکانیکي[34] دی، یعنې نړۍ ته د یو ماشین په حیث ګوري، او په کلي توګه یې د نړۍ په اړه د غایت او مقصد تصور له منځه وړی دی[35].

---

[33] علم ودین، تألیف: ایان باربور، ترجمه: بهاءالدین خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، 1362، ص 20.

[34] Mechanical explanation

[35] الدین والعلم الحدیث، ولتر ستیس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص 32- 33.

د نړۍ په اړه لرلید کې دا انقلاب د ګالیلو په لاس رامنځ ته شو، هغه د دې فکر بنسټ کېښوده چې باید د نړۍ د واقعاتو او حوادثو توضیح د غائي علتونو[36] پرځای د فاعلي علتونو[37] په اساس صورت ونیسي[38].

بیا دا فکر د نیوټن په لاس خپل اوج ته ورسید، او د اوولسمې پیړۍ د علمي انقلاب نه وروسته دې خبرې چې د کائناتو طبیعي پدیدې د یو ماشین په څیر دي نو نه باید د هغې لپاره هدف ولټول شي، بلکې د همدې طبیعي قوانینو په بنسټ تفسیر او توضیح کړی شي د یو منل شوي حقیقت حیثیت اختیار کړ، او دې فکر چې دا نړۍ او کائنات د یو ماشین په څیر دي ټوله اروپا په ډېر سرعت سره ونیوله، او ډېر غربي مفکرین په دې عقیده شول چې نه یوازې دا چې دا جهان یو ماشین دی بلکې په دې کې هر یو شی ځان ته یو وړوکې ماشین دی.

هوبز (۱۵۸۸- ۱۶۷۹) د انسان بدن د یو ماشین سره مقایسه کړ[39]، د یوید هیوم (۱۷۱۱- ۱۷۷۶) په اتلسمې پیړۍ کې لیکي: (خپل شا او خوا دنیا باندې نظر واچوئ د یو لوی ماشین څخه پرته به بل څه ونه وینئ چې په بې شمیره وړو ماشینونو باندې تقسیم شوی دی)[40].

په همدې بنسټ آن تر نن ورځې په غرب کې نړۍ ته د همدې ماشیني لرلید نه کتل کیږي، او هر ډول غایي توضیح او تفسیر غیرعلمي بلل کیږي، برتراند رسل په دې اړه لیکي: (نحن نعلم الغاية فى العلاقات الانسانية، ويمكننا أن نفترض وجود غايات كونية لكن العلم ينص على أن الماضي هو الذي يقرر المستقبل وليس العكس، لذا فإن الأسباب الغائية لاتوجد في السرد العلمي لواقع العالم)[41] موږ په دې پوهیږو چې په انساني اړیکو کې غائي اهداف شته، او دا هم ممکنه ده چې کَوني او طبیعي غایات او اهداف هم فرض کړو، مګر علم (ساینس) په دې تصریح کوي چې ماضي د آینده په ټاکلو کې مؤثره ده (یعنې ماضي چې سبب دی هغه په مستقبل چې مسبب دی مؤثره ده) د دې عکس خبره نه ده (چې مستقبل دې په ماضي کې مؤثر شي، یعنې غایات او اهداف چې هغه مستقبلي شیان دي هغه دې په ماضي کې مؤثر شي) د همدې امله په علمي توګه د نړۍ د حوادثو په بیان کې د غائي اسبابو لپاره هیڅ ځای نشته.

له دې وروسته وایي : د ډاروین کار په دې اړه ډېر مؤثر او قطعي وه، په علم حیاتیات (بیالوژي) کې د ډاروین تأثیر په فلکیاتو کې د ګالیلو او نیوټن د تأثیر سره برابر دی، او دا ځکه چې مخکې دا عقیده حاکمه وه چې هغه حیوانات ژوندي او باقي پاتې کیږي چې د چاپیریال سره برابر کړی شي، او د چاپیریال سره د ژوو ځان برابرول د الله تعالی د ارادې او عنایت پورې تړل کیدل (یعنې په غائي توګه تفسیر کیدل) د رسل له نظره به دا تفسیرات ډېر ځله عجیب او غریب هم ؤ، مګر د رسل له نظره ژوو ته د ډاروین میکانیکي تصور او (التنازع على البقاء) او (البقاء للأصلح) نظریو د غائي تبریر او الهي ارادې پرته موږ ته د چاپیریال سره د ژوو د ځان برابرولو تفسیر را په ګوته کړ، د همدې امله (چې دا نظریات غائي تفسیر له منځه

---

[36] Final causes

[37] Efficient causes

[38] د تفصیل لپاره یې وګورئ: تكوين العقل الحديث تاليف: هرمان راندال، ترجمه : جورج طعمه ج۱ ص ۳۵۱- ۳۵۵.

[39] الدين والعقل الحديث، تاليف ولتر ستيس، ترجمة: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۱۸.

[40] الدين والعقل الحديث، ص ۱۱۸.

[41] اثر العلم في المجتمع، برتراند رسل ص 33.

وړي، او میکانیکي توضیح او تفسیر ممکن ګرځوي) د ډاروین د ارتقاء فکر ډیر خلک مني سره له دې چې د پیدایښت د کیفیت په اړه د هغه له نظریاتو سره مخالف هم دي[42].

ج: د ماورائی تفسیراتو له منځه تلل او د الله تعالی حذفول

د کائناتو د میکانیکي او ماشیني تفسیر چې د تجربوي علومو روح دی، منطقی نتیجه دا ده چې ما وراء الطبیعي تفسیرات او ورسره د خدای تصور هم له منځه ولاړل. او دا ځکه چې کله تجربوي علم دې نتیجی ته ورسیده چې د هیڅ طبیعي پدیدې په تفسیر کې باید د غایي تعلیل څخه کار وا نه اخیستلی شي، او په عین حال کې یې دا هم و پتېیله چې باید یوازې د فاعلي عللو په رڼا کې تفسیر او تبیین کړی شي، او له بلی خوا نه یې دا هم ثابته اومتعینه ده چې فاعلي علت یوازې او یوازې په طبیعي قوانینو او حوادثو کې منحصر دی نو آیا په داسې یو تصور کې د الله د وجود لپاره کوم ځای پاتې کیږي؟.

لکه مخکې مو چې وویل په پیل کې ګالیلو او بیا نیوټن سره له دې چې د فلکي اجرامو د حرکت په اړه دا عقیده درلوده چې دا د طبیعي قوانینو سره سم حرکت کوي، مګر د لومړي ځل لپاره د دې په حرکت راوستلو کې د الله تعالی په موجودیت قائل وه، همدا راز د دې فلکي اجرامو او سیاراتو د خپل مسار او لارې څخه د انحراف په صورت کې هم دوی دا نظر درلود چې د الله تعالی د تدخل په نتیجه کې خپل مسار ته بیرته راګرځي، مګر بیا وروسته لاپلاس له دې څخه هم یو ګام وړاندې ولاړ او د دې قائل شو چې لکه څنګه چې الله تعالی د کائناتو په بقاء کې کوم رول نه لري همدا راز د هغې په پیدایښت کې هم رول نه لري، ځکه د هغې له نظره د سیاراتو منځ ته راتلل د سحابي فرضیې په نتیجه کې ممکن دي، همدا راز سیارات په خپلو کې د حرکت د یوې اوږدې دورانیې په ضمن کې یو د بل مسار او د لارې انحراف سموي نو له دی امله د الله تدخل ته اصلا اړتیا نشته، او نه د الله د وجود فرضیې ته اړتیا شته، په دې توګه د کائناتو په حوادثو او پدیدو کې د الله او هر ډول ما ورائي قوت مداخله له منځه ولاړه، ځکه ټول طبیعي حوادث په ځنځیري شکل یو د بل سره په داسې شکل تړلي دي چې مخکیني د ورستنیو لپاره د علت او سبب حیثیت لري او روستني د مخکینیو لپاره د مسبب حیثیت لري، او دا اړیکه داسې منظمه او همیشه تکراریدونکې ده چې د یو حتمي او قطعي قانون شکل یې اختیار کړی دی، په دې معنی چې په هر ځای او هر وخت کې دا سبب موجود شي نو د مسبب موجودیدل ورسره حتمي[43] دي.

ولتر ستیس وایي :" والمعتقد العلمي الذي يقول: إن أية ظاهرة مهما تبدو غامضة لا ينبغي تفسيرها عن طريق أسباب فوق الطبيعة، وقد تجمدت في فكرة "المطلق" منذ عصر نيوتن، فلا ينبغي أن يكون هناك استثناء للقانون العلمي في أي مكان، و أصبح من الإجراءات المقررة في العلم أن أية ظاهرة نعجز الآن عن تفسيرها بالقوانين الطبيعية فلا بد أن نقول أن هذه القوانين تظل مع ذلك موجودة، و ينبغي البحث عنها"[44].

د نیوټن د زمانې نه تر اوسه پورې دې عقیدې چې هیڅ پدیده ـ هرڅومره چې عجیبه او غریبه هم وي ـ باید د ما وراء طبیعي اسبابو محصول و نه ګڼلی شي او نه د ما وراء الطبیعي اسبابو په بنسټ تفسیر کړی شي، د یوې مطلقې او قطعي

---

[42] اثر العلم فی المجتمع برتراند رسل ص ۳۳- ۳۴.

[43] ساینس پوهان اوس دا حتمیت یوه خرافه او بی اساسه خبره بولي، او وایي چی هیڅ قانون حتمي نه دی، په دی اړه به وروسته کله بحث وکړو، خو دلته دومره ویل غواړو چی په دی خبره چی کوم څه ولاړ وي هغه بی اساسه دي، ځکه اساس یی متنازع دی.

[44] الدين والعلم الحديث، ولتر ستيس، ص 114.

عقيدې شكل اختيار كړى دى، له دې امله د علمي منهج كار دا دى چې د طبيعي قوانينو څخه د هيڅ ډول استثناء منلو ته تيار نه شي، كه چيرې كومه داسې پديده وجود ولري چې موږ د هغې د مادي او طبيعي تعليل او تفسير توان ونه لرو د هغې په اړه دا عقيده ولرو چې د هغې به طبيعي اسباب وي او بايد د هغې په لټه كې واوسو.دا قانون يوازې په فلكياتو كې منحصر نه دى بلكې دا د معرفت په ټولو څانگو كې جاري دى، دا په تفصيل سره جون هرمان راندل ذكر كړى دى[45].

د دې معنى دا هم ده چې انسان د دوى له نظره اصلا بايد په دې اړه فكر و نه كړي چې دا كائنات اصلا له كوم ځاى نه پيدا شوي دي، ولې منځ ته راغلي دي، ځكه دا ما ورائي تفسيراتو ته لاره هواروي، او دا ډول سوالونه اصلا د انسان لپاره گټور نه دي[46]، ددوي له نظره انسان يواځې بايد په دى فكر وكړي چى دا كائنات څنگه د ځان تابع كړي، او څنگه ترى استفاده وكړي، همدا گټور سوال دى او فايده پرى مرتبيږي، همدا تصور وه چې په اوسنۍ زمانه كې يې د نفعي الحادي فلسفې د رامنځ ته كيدو لپاره لاره هواره كړه. طبعا د دې معنى دا هم ده چې هر ډول معجزات او خارق عادت شيان چې په ديني نصوصو كې وارد شوي دي د دې قانون له مخې ټول نادرست او مردود دي، ځكه هغه ټول په ما ورائي تعليل باندې ولاړ دي.

د: د اخلاقو نسبي كېدل او د ارزښتونو له منځه تلل

د طبيعت گرايۍ چې د علم گرايۍ په نتيجه كې رامنځ ته شوه، د دې يوه بله نتيجه دا شوه چې د اخلاقي ارزښتونو مرجعيت د دين او الله نه انسان ته منتقل شو، او دا ځكه چې د علم گرايۍ د تصور سره سم كله چې خداى د دې كائناتو په حوادثو او پديدو كې هيڅ ډول دخل نه لري نو انسان هم د دې قاعدې څخه مستثنى نه دى، ځكه چې انسان هم د دې كائناتو د طبيعي پديدو څخه يوه پديده ده، هغه هم د دوى له نظره د يو ماشين په څير عمل كوي، د هغه د تعامل لپاره هم هيڅ ډول غايي تفسير لټول په كار نه دي، د هغه تعامل او اخلاق هم بايد د نورو پديدو په څير د ميكانيكي قواعدو او طبيعي اصولو او فاعلي عللو په بنسټ تفسير او توضيح كړى شي، كه كوم ارزښت او غرض هم په نظر كې نيول كيږي نو بايد د همدې اصولو په بنسټ په نظر كې ونيولى شي.

له بله پلوه طبيعت هم يو ماشين او د عللو او اسبابو يو ځنځيري سلسله ده، هغه هيڅ كله د انسان لپاره د هدف او ارزښت مصدر نشي گرځيدلى، او څوک چې د طبيعت نه د ارزښتونو د ټاكلو توقع لري هغه په حقيقت كې د واقعيت او ارزښت ترمنځ تميز نه شي كولى.

له دې امله د علم گرايي له نظره انسان بايد پرته له دې چې د دين تعليمات او مادي پديدې په نظر كې ونيسي د خپل ځان لپاره ارزښتونه، اصول، مبادئ او اخلاق د خپلو فردي او اجتماعي ژوند د تجربو په رڼا كې وټاكي، او څرنگه چې دا تجارب تغيير مومي او وخت تر بله او شخص تر بله بدليږى رابدليږي، همدا راز گټه او تاوان تغيير مومي، نو له دى امله اخلاق او ارزښتونه هم همداسې د اوښتون په حالت كې دي او نسبي دي.

دكتور عبد الوهاب المسيري په خپل يو ډير جالب كتاب (العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة) كې دا په جالب عبارت كې توضيح كوي چې د طبيعت گرايي په نتيجه كې انسان د غربي تمدن له عقيدې او نظره څنگه انساني ارزښتونه له لاسه

---

[45] تكوين العقل الحديث ج ٢ ص ٢٧٩، ج ٢ ص ١٠٩-١٥٦.

[46] خو حقيقت دا دى چې دوي دى سوالونو ته ځواب نه لري، ځكه دى ډول سوالونو ته بى معنى سوالونه وايي، چونكه ټول هر څه ددوي له نظره ماده ده نو د هغى په اړه بايد دا سوال مطرح شي چې ددى څخه څرنگه گټه پورته كړى شي.

ورکوي او د یو مادي او طبیعي پدیدې سره مشابهت پیدا کوي او همدا عقیده او نظر د اخلاقي ارزښتونو په نسبیت باندې منتج کیږي، هغه وایي :"أولى المصطلحات الوصفية هو مصطلح "التطبيع" (**Naturalize**) بمعنى رد الظواهر إلى الطبيعة/المادة أو القانون الطبيعي باعتباره مرجعية نهائية كامنة وقانونا عاما يسري على كل من الطبيعة المادية والطبيعة الإنسانية لايفرق بين أحدهما والآخر. والتطبيع يفترض أن ثمة وحدة كاملة بين العلوم الطبيعية والعلوم الإنسانية، و أن الإنسان جزء لا يتجزأ من الطبيعة، رغباته طبيعية (أي مادية) و معرفته تتلخص في اكتشاف قوانين الحركة أو الطبيعة/ المادة (وهي القوانين التي تؤكد وحدة الطبيعي/المادي بالإنساني وتساويهما). إن ما يحكم الإنسان والطبيعة هو القانون الطبيعي، والإنسان إنسان طبيعي، و لهذا ليست له مكانة أو منزلة خاصة في النظام الطبيعي، إذ أن الطبيعة/ المادة لاتعرف هدفا أو غاية، والنزعة الطبيعية (**Naturalism**)هي القول بأن الإنسان إن هو إلا كائن طبيعي تحركه غرائزه الطبيعية، و سائر مكوناته الحضارية والإنسانية التي تفصله عن عالم الحيوان والطبيعة ما هي إلا قشور سطحية لا علاقة لها بالجوهر الإنساني"[47].

دکتور عبد الوهاب المسیري د غربي تمدن هغه اصطلاحات ذکر کوي چې د دې تمدن ځانګړتیاوې را په ګوته کوي، هغه وایي : د دې وصفي اصطلاحاتو (هغه اصطلاحات چې نقدي نه دي بلکې یوازې غربي تمدن په خپل اصلي شکل معرفي کوي) څخه لومړی اصطلاح تطبیع (طبیعي کول) چې په انګلیسي کې ورته (**Naturalize**) و یل کیږي، چې معنی یې دا ده چې ټولې پدیدې طبیعت/مادي یا مادي قانون ته راجع کړی شي په دې اعتبار چې دې (طبیعي قانون) ته نهائي او بشپړ مرجعیت حاصل دی، او دا یو داسې عام قانون دی چې مادي طبیعت او انساني طبیعت دواړو باندې تطبیقیږي، او په دې دواړو کې هیڅ فرق نه کوي، د تطبیع (طبیعي کول) په مفهوم کی دا هم شامل دي چې د طبیعي علومو او انساني علومو ترمنځ بشپړ یووالی قائم دی، او انسان د طبیعت/مادې یو نه بیلیدونکې جزء دی، د دې (انسان) رغبتونه طبیعي (مادي) دي، د دې معرفت او علم په دې کې را خلاصه کیږي چې د حرکت او طبیعت/مادي قوانین کشف کړي (او دا هغه قوانین دي چې په دې تاکید کوي چې مادي/طبیعي شیان او انسان بالکل یو شی دي او هیڅ فرق پکې نشته) په انسان او طبیعت باندې چې کوم قانون حاکم دی هغه طبیعي قانون دی، او انسان طبیعي/مادي انسان دی، د همدې امله دا (انسان) په مادي/ طبیعي نظام کې کوم ځانګړی ځای نه لري، او دا ځکه چې ماده/طبیعت هیڅ کوم هدف او غرض و غایت نه پیژني، او طبیعت ګرایي (چې په انګلیسي کې ورته (**Naturalism**) وایي) د دې معنی په دقیقه توګه همدا ده چې انسان یو مادي/ طبیعي موجود دی، د هغه طبیعي غریزې هغه په تحرک راولي، او هغه ټول تمدني او انساني عناصر چې هغه د حیوان څخه انسان جلا او متمیز کوي (چې اخلاقي ارزښتونه روحي اړخ هم د همدې جملې څخه دي) هغه سطحي او بی معنی شیان دي او د انساني جوهر او حقیقت (چې هغه مادي/تطبیع دي) سره کوم تړاو نه لري.

له دې وروسته دکتور عبد الوهاب المسیري د غربي تمدن یو څه نور اصطلاحات په ګوته کوي چې هغه د دې تکمله ده، چې د هغې جملی څخه د نمونی په توګه یو یې(التعاقدية) دی، د (التعاقدية) کلمه په حقیقت کې د انګلیسي کلمې (**contractualization**)ترجمه ده، چې لفظي معنی خو (تړوني تعامل) دی، او مفهوم یې دا دی چې د انسانانو ترمنځ د ترحم کومې اړیکې دي هغه د مادي ګټې او تاوان د دقیقو حساباتو لاندې نه راځي، د همدې امله دا مبهمې اړیکې دي، دا

---

[47] العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة، ج1 ص 129- 130، الدكتور عبد الوهاب المسيري، طبع دار الشروق، الطبعة الأولى عام 2002م، القاهرة مصر.

باید په منضبطو ترونې اړیکو باندې بدلې شي، چې هغه د راکړې ورکړې او تعامل قابلې شي، د دې وجه همدا ده چې غربي تمدن ټولې نړۍ ته د یو بازار په سترګه ګوري چې انسان هم د دې بازار د مادي توکو څخه یو توکی دی، دا توکي هم باید د هغه تعامل لاندې راشي چې په بازار کې د نورو توکو سره کیږي .

د همدې امله چې غربي تمدن انسان ته د یو مادي توکي په حیث ګوري لکه څنګه چې د دې مادي توکو په اړه قوانین بدلیږي را بدلیږي همداراز دلته هم ښه او بد بدلیږي را بدلیږي، په دې اړه یو غربي مفکر (توماس هوبز) چې د ګالیلو هم عصر وه، وایي : "کل إنسان من جانبه یمسي ما یسره و یبهجه خیرا، و ما یحزنه شرا، و بمقدار ما یختلف کل إنسان عن غیره في التکوین فإنه یختلف عنه أیضا فیما یتعلق بالتفرقة العامة بین الخیر والشر، فلیس هناك ما یسمی بالخیر المطلق منظورا إلیه بغیر علاقة بأحد... فنحن نطلق کلمة الخیر أو الشر علی الأشیاء التي تسرنا أو تحزننا"[48].

هر انسان له خپله پلوه څه چې هغه ته ښه ښکاري او خوند ورکوي، هغه ته ښه وایي، او څه یې چې غمجن کوي هغه ته بد وایي، په هر اندازه چې یو انسان د بل سره په شخصیت او جوړښت کې فرق ولري په هماغه اندازه د ښه او بد ترمنځ په عامه توګه فرق کولو کې یو له بل څخه توپیر لري، د دې نسبیت په نظر کې د نیولو څخه پرته کوم شی د مطلق خیر په نوم وجود نه لري... نو موږ د ښه او بد اطلاق په هغه څه کوو چې موږ خوشحاله کوي او یا مو غمجن کوي.

همدا مفهوم برتراند رسل د خپل کتاب (اثر العلم فی المجتمع) په شپږم درس کې د (المحاضرة السادسة العلم والقیم) تر عنوان لاندې په تفصیل سره د ثابتولو کوښښ کړی دی، هغه د دې کوښښ کوي چې دا ثابته کړي چې د اخلاقیاتو او ارزښتونو په اړه د نفعي فلسفې (پراګماتیزم) تصور درست دی، هغه په پیل کې وایي : (أما من کانوا أکثر رادیکالیة بین الفلاسفة الفرنسیین، ولکونهم في خلاف مع الکنیسة، فکان لهم وجهة نظر أخری، فهم لم یعترفوا بأن القوانین تحتاج إلی منزل للشرائع، کما فکروا أیضا أن القوانین الطبیعیة تستطیع توضیح سلوکیة الإنسان، وقادهم ذلك إلی المادیة و إلی نکران المشیئة الحرة، و تضمنت وجهة نظرهم أن لیس للکون غایة، و أن الإنسان قضیة اعتراضیة غیر ذات دلالة"[49]. په دې عبارت کې رسل وایي چې رادیکاله فرانسوي فلسفیان څرنګه چې د کلیسا سره په اختلاف کې ؤ، نو د هغوی بیله رایه وه، نو هغوی د دې قائل نه ؤ چې قوانین هم د شریعت کوم نازلوونکي ته اړتیا لري، همدا راز هغوی فکر کاوه چې طبیعي/مادي قوانین د انسان سلوک تفسیرولی شي، دې تصور اوعقیدې هغوی په مادي ګرایۍ، او د یوې ازادې ارادې په انکار باندې قائل کړل، دوی په دې هم قائل ؤ چې د دې نړۍ کوم هدف، غرض اوغایت نشته، او دا چې د انسان قضیه یوه وقتي قضیه ده کوم تمیز نه لري. یعنې انسان او ټول مادي موجودات یو حیثیت لري.

همدا د اوسنیو فلسفي او فکري مذاهبو رایه او عقیده هم ده استاذ بوشنسکي د خپل کتاب الفلسفة الأوربیة المعاصرة په دویم باب کې چې د معاصرو مادي فلسفو د پیژندلو لپاره یې ځانګړی کړی دی وایي : "وهم طبیعیون لأنهم لا یرون في الإنسان إلا جزءا من کل، هو الطبیعة، و ینکرون بصفة عامة أن یکون الإنسان کائنا ممیزا علی الکائنات الطبیعیة الأخری"[50]. دا ټول فلسفي مدارس طبیعت ګرایان هم دي ځکه چې دوی انسان د طبیعت یوه برخه او جزء ګڼي، او د دې څخه انکار کوي چې انسان د نورو مادي کائناتو څخه کوم ځانګړی او متمیز موجود وي.

---

[48] الدین والعلم الحدیث، ص 49.

[49] العلم والمجتمع، برتراند رسل، ص 113، ترجمه صباح صدیق الدملوجي.

[50] الفلسفة الأوربیة المعاصرة ص 69.

دریم: د انسان په اړه د غربي تمدن تصور او عقیده

اوسنې غربي تمدن د انسان په اړه دوه متضاد تصورات لري، د دې دواړو تصوراتو بنسټيز هدف دا دی چې هر ډول ماوراء طبيعي تصوراتو ته خاتمه ورکړي او انسان د هر څه محور وګرځوي، له يوې خوا غربي تمدن او د دې تمدن فکري قائدين غواړي چې انسان د دې کائناتو مرکزي نقطه وګرځوي، او د هر څه محور يې جوړ کړي، هر ډول ازادي ورته ورکړي، او وايي چې انسان د هر څه لپاره مقياس او معيار دی، او د خپل ځان لپاره مرجعيت هم همدا انسان پخپله دی، او دا د دې لپاره کوي چې د دې په ذريعه د الله تعالی د مرکزيت تصور له منځه يوسي، انسان د هر ډول ديني سلطی څخه ازاد کړي، او دې ته يې وهڅوي چې د هر څه په باره کې د انسان انګيرنه او فيصله نهائي فيصله وبولي.

او په عين حال کې غواړي چې انسان داسې يو مادي او طبيعي توکی معرفي کړي چې د نورو طبيعي توکو او موجوداتو سره هيڅ توپير نه لري، په دې هم هغه مادي او طبيعي قوانين تطبيقيږي چې په نورو شيانو تطبيقيږی، بيا هلته انسان يو بعدي موجود ګرځي، د انسان يو بعد وي او هغه همدا مادي/ طبيعي بعد او اړخ، روحي اړخ اصلا د دوی له نظره وجود نه لري، هلته بيا داسې نه وي چې د جسد لپاره بيل قوانين وي او د روح او نفس لپاره بيل، د انسان ماضي، حاضر او مستقبل د همدې طبيعي/ مادي قوانينو په رڼا کې تفسير کيږي، د انسان لپاره مرجعيت همدا مادي قوانين ګرځي[51]، دا هم ددی لپاره کوي چې دا تصور له منځه يوسي چې الله تعالی دا انسان د يو متميز مخلوق په حيث د خپل عبادت لپاره پيدا کړی، او نور مخلوقات يې ددی د استعمال او فائدی لپاره پيدا کړي دي، نو بناء هلته يو خالق شته د هغی د هر شي په خلقت کی يو حکمت شته، دا تصور چونکه د الله تعالی په موجوديت منتج کيږي، او دی نتيجی ته رسيږي چې الله تعالی انسان د خپل عبادت لپاره پيدا کړی دی نو دا عبادت او دخلقت غرض بايد د وحي څخه واخيستل شي او انسان بايد د هغی سره سم خپل ژوند عيار کړي، ددی نتيجی څخه د تيښتی لپاره غربی تمدن د انسان په اړه دا نظر غوره کوي چې انسان هم د نورو مادي توکو په څير يو توکی دی، له هغوي څخه هيڅ توپير نه لري، په هغی هماغه قوانين تطبيقيږی کوم چې په نورو مادي موجوداتو تطبيقيږي، نو ويلی شو چی غربی تمدن د انسان په اړه خپل افکار په دوو انتهاګانو بناء کړي دي، او يواځی ددی لپاره چی انسان د الله تعالی د راليږلي شريعت باندی د التزام څخه ليری کړي، دا دوه متطرف نظريات په لاندی ډول دي:

لومړی: د هيومانيزم د نظريی په بنسټ انسان د هر څه لپاره محور ګرځول، بلکه انسان د الله تعالی پرځای د کائناتو مرکز ګرځول، او په دی توګه د الوهيت د تصور څخه تبنتيدل او ددی عقيدی له منځه وړل.

دوهم: انسان د يو مادي توکی په حيث پيژندل چی هيڅ ډول روحی او ما وراء الطبيعی اړخ نه لري او بايد د يو مادي توکی په څير ورسره تعامل وشي، او طبيعت د کائناتو مرکز وګرځول شي، او په دی توګه د الوهيت او هر ډول ماوراء الطبيعی عقيدی څخه ځان خلاص کړی شي.

أ: د هيومانيزم نظريه

د الله د مرکزيت له منځه وړل او پرځای يی د انسان د مرکزيت تصور رامنځته کول او په دی توګه د ماوراء الطبيعی عقيدی د تضعيفولو په اړه د غرب دا تصور د هغه خوځښت په ضمن کې په ډير څرګند شکل مخ ته راځي چې په غرب کې د

---

[51] العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة ج۲ ص

(Humanism) په نوم يادېږي، چې لفظي معنی يې انسان گرايي، يا انسان محوري ده، يعنې هر څه بايد د انسان په محور باندې را وڅرخيږي، د انسان گرايي يا انسان محوری د تاريخ په اعتبار سره دوه ډولونه دي، لومړی: د رينسانس د زمانې هيومانيزم چې د څوارلسمې پيړۍ په دويمه نيمه کې په ايټاليا کې راپيدا شو او په عامه توگه يو ثقافي خوځښت وه، چې بنسټيزه موخه يې د پخواني يونان ثقافت راژوندي کول ؤ، سره له دې چې دا هيومانيزم په ورستيو پيړيو کې ډير مؤثر وه او په فکري لحاظ يې په نړۍ ژورې اغيزې پريښې دي مگر په مستقيمه توگه زموږ د بحث سره تړاو نه لري ځکه نو د هغې په اړه په تفصيلاتو کې نه ننوځو، دويم ډول هيومانيزم د نوې زمانې هيومانيزم په نوم يادېږي، دا خوځښت چې د نوي علمي (ساينسي) خوځښت سره سم په اوولسمه پيړۍ کې پيل شو او تر اوسه پورې جريان لري او تر ټولو مؤثر خوځښت بلل کيږي، موږ به د همدې هيومانيزم په اړه څه څرنگندونی وړاندې کړو ځکه د انسان په اړه د اوسني غربي تمدن د عقيدوي بنسټونو څخه يو بنسټ همدا نظريه تشکيلوي.

نوی هيومانيزم څه ته وايي؟

هيومانيزم د علمي بحث، فلسفې، د نړيوال لرليد او عمل په ميدان کې د يو داسې عملي تگلارې او منهج نوم دی چې په انساني ارزښتونو او اهتماماتو ترکيز کوي، او د مقدس او ما وراء الطبيعي قضاياوو په اړه عقيده له منځه وړي او يا يې کم رنگه کوي او پرځای يې انسان ته بې ساری اهميت ورکوي.

گريگ م. اپستين وايي: (هيومانيزم نن يو خوځښت، د ژوند يوه فلسفه، يوه جهان بيني او د ژوند يو منهج بللی شو)[52]، سيکولر هيومانيزم يوه لادينه نظريه ده چې د عقلانيت، اخلاق، او عدالت اصول تبني کوي، او په عين حال کې په ځانگړې توگه دا ردوي او د دې نه انکار کوي چې ما وراء الطبيعي او ديني معتقدات د اخلاقو او فيصلو بنسټ وگرځي[53].

په دې توگه ويلی شو چې هيومانيزم يو داسې فکري او فلسفي نظام دی چې په بيلا بيلو ميدانونو کې لکه انسان پيژندنه، معرفت پيژندنه، اخلاق، سياست او داسې نورو کې مشخص تصورات مطرحوي، او په دی ټولو اړخونو کی انسان د هرڅه محور گرځوي، او هر ډول ما وراء الطبيعی تصور او د الله په اړه عقيده له منځه وړي، چې په ډيره لنډه توگه د دې فکر يو څه مشخصات او ځانگړتياوې دلته په گوته کوو:

1- د انسان پيژندنې په ميدان کې د هيومانيزم عقيده

تر ټولو بنسټيزه قضيه د هيومانيزم په فلسفه کې دا ده چې انسان اصل او د هر څه محور دی، په موجوداتو کې هيڅ موجود[54] د انسان څخه کاملتر موجود نشته، د همدې امله ټول موجودات بايد په يوه نه يوه بڼه د انسان په خدمت کې وي، مگر انسان پخپله د هيڅ شي په خدمت کې بايد نه وي، يا په بل عبارت انسان پخپله اجراء کوونکی او پخپله هدف هم دی[55].

د انسان د محوريت لپاره لاره د نوې فلسفې موجد او مشهور فرانسوي فيلسوف رينه ديکارت (۱۵۹۶- ۱۶۵۰) د هلو ځلو په نتيجه کې برابره شوه، او دا په دې توگه چې په منځنيو پيړيو کې د کليسا د استبداد په نتيجه کې د علم مصدر يوازې

---

[52] ^Esptein, Greg M. (2010). Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe. New York: HarperCollins. p. 169.ISBN 978-0-06-167011-4.

[53] "Genesis of a Humanist Manifesto". Retrieved May 14, 2006.

[54] په دې کې الله او نور ټول موجودات شامل دي.

[55] بحران دنيای مجدد، تاليف: رنه گنون، ترجمه: ضياء الدين دهشيری، انتشارات امير کبير، چاپ دوم، ۱۳۷۲، ص۹.

مقدس کتاب وه، نه یوازې دا بلکې د نورو ټولو معارفو لپاره معیار هم همدا وه، د کلیسایي معارفو په اړه چا سره د پوښتنې حق هم نه وه، نو کله چې منځنۍ پیړۍ تیرې شوې او د نوي علم (ساینس) د مقاومت په نتیجه کې د کلیسا استبداد له منځه ولاړ، د دې سره نه یوازې دا چې کلیسا خپل حیثیت له لاسه ورکړ، بلکې د دې ترځنګ د الله تعالی وجود هم تر سوال لاندې راغی، او په دې توګه د معرفت پخواني مصادر (کلیسا، د کلیسا مشران، مقدس کتاب، همدا راز ارسطویي منطق او یوناني فلسفه) له منځه ولاړل، او نوو مصادرو لا تراوسه په ټولنه کې ځای نه وه نیولی، له دې امله د شکاکیت یوه تونده چپه راغله، چې هر څه د شک سره مخ شول، ځکه د ارسطو منطق هم له اعتبار نه ولویده او د کلیسا مقدس کتاب هم، نو دلته وه چې دیکارت د شکاکیت د له منځه وړلو لپاره د معرفت نوي اصول وضع کړل چې هغه په حقیقت کې د انسان په اصالت باندې ولاړ اصول ؤ، دا داسې اصول ؤ چې انسان او د هغه فکر او معرفت یې د ټولو حقیقتونو لپاره محور وګرځاوه، هغه له دې څخه پیل وکړ چې (زه فکر کوم نو زه موجود یم) چې په لاتینی ژبه یې کلمات دا ؤ (**cogito ergo sum**) د همدې امله دا د دیکارت په کوجیتو مشهوره ده، د دې کوجیتو په نتیجه کې د انسان څخه پرته د بل هر څه محوریت لکه دین، مقدس کتاب، کلیسایی تعلیمات، او سیاسي ځواک محوریت له منځه ولاړ، انسان، د هغې تجربوي او عقلاني تګلاره د ټولو معرفتي میدانونو لپاره محور وګرځید، د دې تګلارې په نتیجه کې د هر چا خبره (که هغه کلیسا وي او که مقدس کتاب) د مرجعیت حیثیت له لاسه ورکړ، په پخواني کلیسایی تقلیدي تفکیر کې اصل دا وه چې انسان ځان باید د هغه تعلیماتو سره برابر کړي چې د دیني او کلیسایي مصادرو څخه هغه ته رسیدل، مګر د دې تګلارې په نتیجه کې انسان پخپله نور د هر مصدر لپاره محور شو، اوس نو باید د معرفت نور ټول مصادر خپل صحت او سموالی د انسان، انساني تجاربو، او د انسان د عقلاني تفکیر سره د یو شانته والي په بنسټ تأمین کړي.

په همدې بنسټ په دې کائناتو او نړۍ کې د انسان هدف، د انسان معنی، او د انسان حیثیت به نور په هیڅ وجه له پخوا څخه د کومې ټاکل شوې نظریې، دین او تصور په رڼا کې نه ټاکل کیږي، بلکې د انسان تعریف، معنی او هدف به په خپله د انسان له دننه را ټوکیږي، او پخپله انسان به یې ټاکي[56].

یا په یو بل عبارت انسان په بشپړه او مستقله توګه د خدای یا نورو موجوداتو د مداخلې څخه پرته خپل ځان پیژندلی شي او حقیقت شخصا پخپله درک کولی او پیژندلی شي نو له دی امله بل څه ته اړتیا نه لري او پخپله د هر څه محور ګرځي[57].

د دیکارت نه وروسته د غربي تمدن فلسفیانو په انسان محوری کې ډیر بنسټیز رول ولوبوه، چې د دوی له جملې نه یو هم مشهور الماني فیلسوف ایمانویل کانت (۱۷۲۴ـ ۱۸۰۴) وه، کانت د خپلې انتقادي فلسفې په نتیجه کې د انسان محوره معرفت لپاره لاره هواره کړه په داسې توګه چې انسان د هر څه لپاره بنیاد او بنسټ ګرځوي[58]، د دې افکارو په نتیجه کې انسان یو نوی حیثیت او تعریف پیدا کړ، د انسان قدر او قیمت دې پورې مربوط پاتې نشو چې د الله سره یې اړیکې څومره محکمې او مضبوطې دي، بلکې د هغې د قدر اوقیمت بنسټ د نظم ایجادول، عقلاني امکانات او د هغه دنیوي ژوند وګرځید، د دې د فکر په نتیجه کې غرب دې نتیجې ته ورسیده چې د انسان هدف د الله عبادت او جنت ته رسیدل نه دي،

---

(56) An introduction to continental philosophy by David west (1st ed., polied press) 1996, p.13.

(57) وګوره: دریای ایمان، تالیف: دان کیوپیت، ترجمه: حسن کامشاد، انتشارات طرح نو، لومړی چاپ، ۱۳۸٦، ص ۱٦۲.

(58) دریای ایمان، تیر شوی کتاب ص۱٦٦.

بلکې په دقیقه توګه هغه پروګرام تطبیقول دي چې د عقل، تجربې او تخیل له لارې منځ ته راځي او د دې نړۍ پورې اړیکي لري، د همدی څخه د سیکولریزم بنسټیزه عقیده منځ ته راغله.

د هیومانیزم په فلسفه کې د انسان د هر اړخیز محوریت او د خدای پرځای د هغه نصبول، او د هغه خدای چې دین یې مطرح کوي د انسان د ژوند څخه ویستل د دې لامل شو چې (سارتر) (۱۹۰۵ـ ۱۹۸۰) اصلا انسان د الله پر ځای کښیناوه، هغې اعلان وکړ: (هیومانستي فلسفیانو د خدای پرستۍ د منګولو څخه د ځان د خلاصولو لپاره دا ونه کړل چې د متعالي وجود تصور یوې خواته کیږدي بلکې د هغه یې یوازې نوم بدل کړ)[59] یعنې د متعالي وجود تصور یې پر ځای پریښود یوازې انسان یې د الله پر ځای کښیناوه، او نیتشه د الله تعالی د مرګ اعلان وکړ، تر څو انسان د هغی ځای ونیسي.

2- د هیومانستي فلسفې معرفتي نظریه

هیومانستي فلسفې د معرفت او د هغې د وسایلو او مصادرو په اړه ځانګړی تصور درلود، د جهان او کائناتو په پيژندلو کې په عقل غیر عادي اعتماد، په هر څه شک کول، او هر څه د ردولو او باطلولو قابل ګڼل د دې فلسفې د معرفتي نظریې بنسټیزې ځانګړتیاوې شمیرل کیږي، طبیعي خبره ده چې دلته د عقل څخه مراد د نوې زمانې عقل دی چې یوازې د مادې او طبیعت په محدوده کې کار کوي، دلته د معرفت مصدر هغه عقل دی چې یوازې بدهیات او هغه څه مني چې د ساینسي منطق د قواعدو او اصولو سره برابر وي، دلته د معرفت مصدر حواس دي چې یوازې هغه څه مني چې د پیمایش قابل وي، او هغه تجربه د معرفت مصدر ګڼي چې ټول موجودات باید د هغه نه تیر شي، او د عاقل انسان څخه (چې د عقل، حواسو، تجربې منطق، او د راجمع شوي علمي او تاریخي معرفت په سرمایه سمبال دی) مطلوب دا دي چې ټول هغه حقائق رد کړي چې د مادي واقع څخه ما وراء وي، لکه پخوانۍ قصې، غیبیات، تخیلات، تقلیدي دلائل، عقائد، او مسلمات، یا په بل عبارت د دوی له نظره د معرفت مصدر یوازې ماده او طبیعت دی، دیني او تقلیدي مصادر او منابع هیڅ ډول د اعتماد وړ معرفت انسان ته نشي برابرولی[60].

هیومانستي عقل یوه ثابته ځانګړتیا دا ده چې دوی وایي : هره قضیه د امتحان وړ ده، هیڅوک یا هیڅ جهت د دې ادعاء نشي کولی چې د هغه څخه غلطي نشي کیدلی یعنې عصمت د هیچا لپاره هم ثابت نه دی (هغه که الله وي او که پیغمبر او که هر جهت) د همدې امله هره ادعاء باید د معرفت د اصولو سره سمه بحث شي که د عقل، حواسو او تجربې په معیارونو برابره وه صحیح ده که نه نو باید رد کړی شي، د همدې اصل سره سم هره داسې ادعاء چې په غیبي امورو بناء وي، یا په وحي استناد کوي د هر ډول علمي اعتبار څخه عاري ده[61].

د همدې تفکیر پر بنسټ هیومانیزم دا دعوه کوي چې انسان پخپله د دې توان لري چې دا کائنات او نړۍ وپیژني نو له دی امله د جهان په پیژندلو کې دیني مصادرو او وحي ته اړتیا نشته، او په دې اړه هغه پرمختګونو چې تجربوي علم او ساینس لرلي دي د نړۍ په معرفت کې پخپل ځان د دوی اعتماد لا زیات کړی دی، او دوی یې د دې څخه نور هم بې نیازه کړي دي چې خپل معرفت د دیني مصادرو سره برابر کړي[62].

---

(59) Humanism, Tony Davies, (New York & London) 1996, p. 124.

(60) ددې لپاره وګورئ: العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة ج ۱ ص ۲۹۱، الدکتور عبد الوهاب المسيري.

(61) ددې لپاره وګورئ: Humanism Renaissance by John Monfasani, in Encyclopedia of philosophy (Rout ledge: London & New York) V.4, p 529- 530.

(62) An introduction to continental philosophy by David west (1st ed., polied press) 1996, p.11.

د دې ترڅنګ د هیومانیزم د معرفت د نظرېې یوه بله ځانګړتیا دا ده چې دوی وایي : د معرفت څخه هدف دا نه دی چې انسان د جهان او نړۍ په خلقت کې پراته اسرار او رموز وپیژني، ترڅو له دې لارې انسان وغواړي د الله د ارادې او حکمت سره سم عمل وکړي او د الله تعالی هدف تر سره کړي، بلکې معرفت د دې څخه عبارت دی چې په انسان کې د مستقبل په اړه د وړاند وینې او د دې پر بنسټ د پلان ګذارۍ او په طبیعت باندې د تسلط د پیدا کولو توان او ځواک را پیدا کړي، تر څو له دې لارې وتوانیږي چې د یو زیات مطمئن او آرام ژوند زمینه برابره کړي، یعنې دا چې معرفت د یوې وسیلې حیثیت لري[63].

3- د خلقت په اړه د هیومانیزم عقیده

هیومانیزم عقیده لري چې د کائناتو په اړه هر ډول ما وراء طبیعي تصور باطل او مردود دی، لکه څنګه چې دا تصور بې معنی او مردود دې چې د دې کائناتو لپاره کوم هدف، او غرض هم شته او دا چې په دې کائناتو کې هر شی خپل ځای لري، دا هم د قبول وړ نه ده چې په دې کائناتو کې څه شیان طبیعي او څه نور ما وراء الطبیعي وجود لري او دا چې الله تعالی د ټولو مخلوقاتو او ټولو ارزښتونو منشأ او مصدر دی، له دې امله هغه ټولې هلې ځلې چې د الله د اثبات لپاره صورت نیسي هغه غیر معقولې، نا قابل تصدیق او بی معنی هلې ځلې دي[64]، د الله وجود نه د مادي دلایلو په اساس ثابتیدلی شي او نه د وحي په ذریعه، ځکه چې د دې کتابونو انتقادي مطالعې دا په اثبات رسولې چې هغه ټول کتابونه چې ادیان یې مقدس بولي لکه قرآن، د یهودو او نصاراو کتابونه، د هندوانو او بودایانو او نورو ادیانو کتابونه ټول د انسان په لاس لیکل شوي کتابونه دي او د وروسته پاتې ټولنو د انسانانو تصورات منعکس کوي، له دې امله دا د دې توان نه لري چې یو ما وراء الطبیعي موجود او واقعیت ثابت کړي، له دې امله د الله، خدای او داسې نور کلمات بی محتوی او د یو څرګند مفهوم څخه عاري کلمات دي، دا کلمات کوم حقیقت نفس الأمري نه په ګوته کوي بلکې دا په انساني تجربه کې یو نفسیاتي، اخلاقي او ټولنیز رول لري، یعنې کوم حقیقت نه لري مګر انسانان پرې د څه رواني، اخلاقي او ټولنیزو اهدافو لپاره عقیده ساتي[65].

له بله پلوه دوی عقیده لري چې انسان یو بعدي موجود دی، په دې کې د روح په نوم کوم غیر مادي برخه وجود نه لري، انسان د طبیعت جزء دی، د انسان په ذهن، فکر له یو پلوه او د هغه په بدن کې د بل پلوه کوم توپیر نشته، له دې امله د انسان په اړه د بقاء، د روح د عدم فناء تصور او په دې بنسټ باندې د آخرت او معاد تصورات یوه بی بنسټه ادعا او یو مغرورانه فهم دی[66].

---

[63] همدا تیر شوی مصدر ص ۱۳.

[64] Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, (ed. Vern L. Bullough & Timothy J. Madigan) p.50-51. دا کتاب په نټ باندې د پي ډي ایف فایل په شکل کې په لاندې آدرس موجود دی:
http://books.google.com.pk/books?id=e9OJSW5dkM8C&pg=PR13&lpg=PR13&dq=Vern+L.+Bullough+timothy&source=bl&ots=-Iz3im6H6E&sig=0_hQqbAK7LwSDk1j6OCjooTAR7w&hl=en&sa=X&ei=_QZYT66QC4fD0QXLrZzNDQ&sqi=2&ved=0CCYQ6AEwAQ#v=onepage&q=Vern%20L.%20Bullough%20timothy&f=false

[65] همدا تیر مصدر، ص ۱۸۹- ۱۹۰، کورتز دا خبرې د خپل کتاب په ۱۷ باب کې د (Humanism and Atheism: Exploring Similarities and Differences) د عنوان لاندې کړې دي.

[66] همدا مخکی مصدر: ۱۹۰.

4- د هیومانیزم اخلاقي تصور او فلسفه

هیومانیزم د اخلاقو په اړه دا عقیده لري چې اخلاقي ارزښتونه هیڅ ما وراء طبیعي مصدر او منشأ نه لري، او صرف د انساني تجربې نه سرچینه نیسي، د همدې امله د انساني تجربې نه پرته هیڅ اخلاقي ارزښت هیڅ معنی نه لري[67]، د همدې امله هغه ټول ادیان چې اخلاقي ارزښتونه د الهي مصادرو څخه اخلي د دې مکتب د اتباعو لپاره د منلو وړ نه دي، دوی وایي: هغه اخلاقیات چې د حضرت موسی، حضرت عیسی او حضرت محمد علیهم السلام او نورو پیغمبرانو او مصلحینو لخوا خلکو ته رسیدلي دي د هغه وخت د غیر متمدنو ټولنو او تمدنونو سره اړیکي لري، او کیدلی شي چې د هغه وخت د خلکو لپاره د اخلاقي بصیرت لامل وګرځي مګر په نوي عصر کې د دې تصور نشي کیدلی چې اخلاقي ارزښتونه دې د داسې فلسفو څخه واخیستل شي چې هغه په الهیاتو بناء وي[68].

په دې بنسټ اخلاقي ارزښتونه په خپله د انسان څخه سرچینه نیسي، هغه څه چې انسان د خپلو تجاربو په بنسټ مفید ګڼي هغه ښه او هغه څه چې د دې تجاربو په بنسټ ورته بد ښکاره شي هغه بد دي، نو اخلاقي ارزښتونه باید د انساني ژوند له دننه نه ولټوو نه د بهر څخه.

په حقیقت کې هیومانیزم په دې عقیده لري چې د اخلاقو منشأ د انسان خواهشات، احساسات، او عواطف دي، یعنې هر څه چې انسان ته ښه معلومیږي، هغه ورته میلان لري، هغه ښه دي او د هر څه نه چې انسان نفرت ولري هغه بد دي، د همدې امله ټول هیومانستان چې یو د هغوی څخه یو (بنتام) هم دی په دې اړه داسې وایي: (ښه یعنې څه چې انسان یی غواړي، بد یعنې څه چې انسان یې نه غواړي)[69].

له بل پلوه څرنګه چې هیومانیزم د اخلاقي ارزښتونو لپاره کامل او مطلق معیارونه نه لري بلکې معیار یې هغه خوښې او اختیار دی چې انسان یې په فردي یا ټولنیز ډول د ځان لپاره غوره کوي، نو له دی امله د دوی په نزد ارزښتونه بدلیدونکی رابدلیدونکي او نسبي دي.

د هیومانیزم له نظر څرنګه چې اخلاقي ارزښتونه په انفرادي یا اجتماعي توګه د انسان په خوښه ولاړ دي له دې امله دوی تصور کوي چې د دوی د نړۍ په اړه دا تصور د هغه څخه ډیر واقعي او د حالاتو سره سم دی چې ادیان یې لري، ځکه د هغوی تصور کوم علمي بنسټ نه لري او یوازې په حیله او درواغجنو امیدونو ولاړ تصور دی[70].

د اخلاقو په اړه د هیومانیزم یو بل بنسټیز اصل د شخصي ازادیو څخه دفاع ده، او دا ځکه چې د دوي له نظره انسان د ځان څخه پرته بل چا ته مسؤول او ځواب ورکونکی نه دی، او نه داسی کوم جهت شته چې هغه په څه باندی مکلف کړي، له دی امله انسان ازاد دی، انسان نه د انسان په حیث بلکه انسان د یو فرد په حیث ازاد دی، او ددوي له نظره هیڅوک او هیڅ جهت دا حق نه لري چې د انسان دا ازادي له هغی څخه سلب کړي، د ازادۍ په مفهوم کې ډیر ډولونه شامل دي، چې یو د هغوی څخه د تحقیق او بحث ازادي ده، د تحقیق او بحث د ازادۍ څرګنده معنی د هیومانستانو په نزد دا ده چې انسان په وجداني لحاظ د دینداری او بی دینی د تصور څخه آزاد وي، همدا راز د تحقیق په آزادۍ کې دا هم شامل ده

---

(67) همدا پورتنی مصدر ص ۵۰.

(68) همدا مخکینی مصدر ص ۱۹۰، همدا راز د برتراند رسل کتاب اثر العلم فی المجتمع شپږم محاضره (العلم والقیم) ص ۱۱۳ .

(69) لیبرالیسم غرب، ظهور و سقوط تالیف: آربلاستر آنتوني، ترجمه: عباس مخبر، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۷۷، ص ۲۰۲، همدا خبره توماس هوبز هم کړې، وګورئ: الدین والعقل الحدیث، تالیف: ولتر ستیس، ترجمه: د. امام عبد الفتاح امام ص ۴۹.

(70) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, p 53- 55.

چې یو انسان د هر څه مخالفت وکړی شي او نوی شی که هغه د هر څه[71] په خلاف وي تقدیم او وړاندې کړی شي، د دې ترخنګ په دی کې د بیان او هنر ازادي هم شامله ده، په دې معنی چې افراد حق لري چې هر څه چې وغواړي، په هر شکل یې چې وغواړي، د هر هنر له لارې یې چې وغواړي بی له کوم سانسور څخه وړاندې کړی شي، د دوی تصور دا دی چې د تاریخ په اوږدو کې په ځانګړې توګه په منځنیو پیړیو کې د کلیسا لخوا خلک د بیان د ازادۍ، د دیني تصور د مخالفت څخه په شدت سره منع کړل شوي دي نو اوس باید د دې څخه په شدت سره دفاع وکړی شي.

یو بل ډول آزادي چې هیومانستان یې اړینه او ضروري بولي هغه اخلاقي ازادي ده، دا هم بیلا بیلو ډولونو ته شامله ده چې د لاندې ډولونو څخه عبارت دی: د راز دارۍ او سریت ازادي، جنسي ازادي، د بالغو ښځو او سړو ترمنځ په خپله خوښه د جنسي اړیکو د لرلو ازادي، د جنسي امورو د زده کړې ازادي، د تناسل حقوق، د نسل بندۍ او ماشومانو د پیدا کولو د کنترول ازادي، همدا راز د سقط جنین ازادي.

د کثرت ګرایي، تعدد ګرایي، تحمل پذیرۍ او تساهل قضیه د هیومانیزم په تصور او فلسفه کې محوري حیثیت لري، په دې معنی چې دوی وایي: چې باید ټولنه په چا باندې ټاکلي اخلاقي ارزښتونه تحمیل نه کړي، بلکې هر انسان باید په ټولنه کې په دې کې ازاد وي چې د کوم مانع څخه پرته چې کومه طریقه او کوم اخلاق د ځان لپاره غوره ګڼي هغه خپل کړي، اګر که دا د هغې ټولنی د ټولو ارزښتونو خلاف وي، او خلکو ته عجیبه او غریبه معلومه شي[72].

دا په ډیره لنډه توګه د انسان په اړه د غربي تمدن د هیومانیستی افکارو لنډیز وه، چې څه مثبت نقاط یې هم درلودل مګر په عامه توګه دا داسی یو تصور دی چی د تدین سره نشي یوځای کیدلی، په دې کې ډېر تصورات د ډیرو اجتماعي قوانینو او نظامونو حیثیت غوره کړی دی.

د هیومانیزم تصورات په عامه توګه د غرب په ټولو مدارسو او فلسفو او فکري نظامونو او په ځانګړې توګه په لاندې فکري مدارسو کې ځای پرځای شوي دي، بلکې دا فکري مدارس اساسا د هیومانیزم په تصوراتو ولاړ دي، او په ټولنه کې یې عملي کوي، او دا هغه فکري مدارس دي چې غرب د پخوانی کمونستي او لیبرال دیموکراسۍ دواړو اړخونو باندې دا تصورات حاکم دي:

1. **کمونیزم:** په دې کې په ټولنیز هیومانیزم ترکیز شوی دی، او د دې برعکس په لویدیځ لیبرال دیموکراسۍ کې په انفرادي هیومانیزم تاکید صورت نیسي.
2. **پراګماتیزم:** دا خو په بشپړه توګه هیومانیستي تصورات لري، بلکې د پروتاګوراس (سوفسطائیانو له جملې څخه وه) شعار یې خپل کړی دی چې انسان د هر څه لپاره معیار او محور دی.
3. **پرسونالیزم:** چې انسان د ابدي حقائقو په اړه د تفکیر اهل او وړ ګڼي.
4. **اګزیستانسالیزم یا وجودي فلسفه:** چې د انسان من حیث فرد په وجود قائل دي، دا هغه فلسفي مذهب دی چې د انساني افرادو د وجود په اصالت یقین لري، په دی معنی چی داسی نه ده چی انسان دکوم ماهیت نوم دی او بیا د هغه په افرادو کی متحقق کیږی، بلکه د انسان افراد په خپلی ټولی ازادۍ او حریت سره خپل ماهیت ټاکي، نو دا فلسفه خو په ټوله معنی یوه هیومانیستي فلسفه ده.

---

[71] چی په دی باب نه د عقیدی نه د کوم بل څه پابندی وربانده‌ی وي.

[72] Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, 60, 194-195.

د نوي عصر ډېر فلسفي مذاهب او افکار د هیومانیزم په دې تصوراتو یقین لري او بلکې په عملي توګه د غرب د تمدن په بنسټ کې پراته دي.

کله چې هیومانیزم د انسان محوری خوځښت مخ ته ولاړ په نتیجه کی غربی فلسفیانو اصلا ددی اعلان وکړ چی اوس باید انسان د (الله) بدیل وګرځی، او هغه ته هغه ټول حقوق ترلاسه شي چې په دینی عقیده کی (الله) ته حاصل دي، د انسان محوری د همدی تصور په نتیجه کی نیتشه (۱۸۴۴- ۱۹۰۰) د الله (تعالی عن قولهم) د مرګ اعلان وکړ، په دی معنی چی دهغی له نظره اوس الله ددی قابل نه دی چی څوک پری عقیده ولري، او د دی لپاره چی د الله پرځای د انسان د کښیناستلو لپاره لاره هواره کړي، له دی امله به یی ویل:(که چیرته اله موجود وی، نو زه به څه شی د اله کیدلو څخه منع کړی وی)[73]، له دی امله فیورباخ (۱۸۰۴- ۱۸۷۲) په دی اړه ویل: چی انسان اله دی، او یا دا چی پخپله اله همدا انسان دی، او کله چی انسان د الله په اړه څه وایی نو هغه په حقیقت کی د خپل ځان په اړه غږیږي، ځکه آلهة د انسانی رغباتو د تجسید څخه پرته بل څه نه دي[74].

ب - انسان یو طبیعی توکی دی

دویم: ددی ترځنګ په غرب کی د انسان په اړه یو بل نظر هم وجود لري او هغه انسان ته د یو طبیعی توکی په حیث لیدل دي، دوي په دی نظر دي چی انسان د همدی طبیعي کائناتو یوه برخه ده، په دی ټول هماغه طبیعي قوانین تطبیقیږي کوم چی په نورو طبیعی کائناتو د تطبیق وړ دي، او هر هغه څه چی انسان له نورو طبیعي کائناتو څخه جلا کوي هغه سطحي شیان دي هغه د انسان د جوهر سره هیڅ تړاو نه لري، نو له دی امله دا انسان په نړۍ کی کوم متمیز وجود نه لري، او نه ددی د وجود کوم غرض او غایت شته، له دی امله انسان باید په هر څه کی د یو طبیعی توکی په څیر وګڼل شي[75].

ددی لرلید په نتیجه کی څه ډول ټولنه رامنځ ته شوه؟

په غربي نړۍ کی انسان دی اوسنۍ مرحلی ته د رسیدو په لار کی د بیلا بیلو پړاوونو څخه تیر شوی دی، او کله یې چی د دی منزل په لور حرکت پیل کاوه تصور یې دا وه چی ددی په نتیجه کی به یوه داسی ټولنه رامنځ ته کړي چی انسان به پکی هر اړخیز سعادت او نیک بختۍ ته ورسیږي، یوه داسی ټولنه به رامنځ ته کړي چی د هر ډول بدبختیو او شقاوت څخه به خلاصه وي، تصور یې دا وه چی د علم په نتیجه کی به دا ټولنه داسی مرحلی ته ورسیږي چی هیڅ څه به تری پټ نه وي، د هرڅه لپاره به پلان ګذاري کولی شي، او د هر ډول بدبختیو مخه به نیولی شي، عقیده یې دا وه چی د میتافیزیکی عقایدو څخه د ځان ژغورنی، د طبیعت په اړه د نوي نظر د خپلولو، او د انسان په اړه د هیومانستي نظر د لرلو په نتیجه کی به هر اړخیز سعادت ته ورسیږي، د انسان په اړه یې تصور دا وه چی انسان دمادی موجوداتو څخه جدا یو موجود دی چی هر څه به د هغه په خدمت کی وي، هر څه کی به هغه تحکم کوي، او هغه به پخپله د هڅ موجود تابع هم نه دی، بلکه هغه به پخپله د ځان لپاره د ژوند په هر اړخ کی قانون ورکونکی وي، خو هغه به د هیڅ جهت (که هغه الله وی که پیغمبر وي او که وحی او که هر بل مرجعیت) تابع نه وي.

---

[73] وګوره: فؤاد زکریا، نیتشه ص ۴۰.

[74] همدا مخکینی مصدر ص ۱۳۱.

[75] دا تصور په تفصیل سره د بیلا بیلو مباحثو په ضمن کی ذکر شو.

دا د غربی نړۍ یو خواب وه او تصور یې دا وه چې دی ته به ورسیږي مگر هغه څه چې په غربی نړۍ کې واقع شول هغه بالکل ددی برعکس و، ځکه دلته یوه داسی مادی فضاء او مادي ټولنه رامنځته شوه چې په هغې کې انسان خپل مرکزی حیثیت د لاسه ورکړ، او مادې او طبیعت مرکزي حیثیت غوره کړ، یعنی د انسان د الوهیت څخه د مادې او طبیعت الوهیت ته د انتقال مرحله پیل شوه، هغه مرحله پیل شوه چې هلته انسان مادې او طبیعت ته او د هغې قوانینو او حتمیاتو او جبری قواعدو ته غاړه کیښوده، یعنی په بشپړه توگه د مادیت په فلسفه کې د انسان د سقوط مرحله پیل شوه.

د استاذ عبد الوهاب المسیری د وینا سره سم اوسنی غربي ټولنه یو څه داسی ځانگړتیاوی لري چې د غرب ټولنپوهانو په خپلو لیکنو کې ورته اشاره کړی ده او هغه په حقیقت کې د غربی تمدن او اوسنی غربي نړۍ درست او صحیح انځور وړاندی کوي، په دی ټولنه کې د انسان حیثیت ورپه گوته کوي، زه دلته د همدی ځانگړتیاو څخه یو څو ته اشاره کوم چې د هغی څخه دا په ډیر څرگند ډول واضح کیږی چې غربي تمدن ته انسان یواځی د یو مادي توکي په څیر گوري، او د یو داسی موجود په حیث ورته قائل نه دی چې هغه روحي او معنوي اړخ هم لري او یواځی مادي او طبیعي قوانین پری حاکم نه دي، له دی امله ټول غربی تمدن همدا طبیعی او مادي بڼه غوره کړی ده، هلته انسان ددی پرځای چې په ماده کی تصرف کونکی وي، په دی کی تصرف کیږي، دی د مادي موجوداتو د یوی برخی حیثیت یی اختیار کړ، دا ځانگړتیاوی په لاندی ډول دي:

لومړۍ ځانگړتیا: تطبیع (هر څه ته د مادې په سترگه کتل)

یو د هغه ځانگړتیاو څخه چې د غربي تمدن حقیقت څرگندوي (تطبیع) ده چې انگلیسی کی ورته (**Naturalization**) ویل کیږي، ددی معنی دا ده چې باید په کائناتو کی ټولی پدیدی مادې/ طبیعت یا طبیعی قانون ته وروگرځول شي، په دی معنی چې همدا مادي قانون یواځینې مرجعیت دی او یو عام قانون دی چې په مادي او انسانی دواړو طبیعتونو باندی د تطبیق وړ دی، او په دی اړه ددی دواړو ترمنځ کوم توپیر نشته، او باید هر څه ته چې په هغه کی انسان هم شامل دی باید د طبیعت او مادې په سترگه وکتل شي، (تطبیع) دا لازم گرځوي چې د طبیعی او انساني علومو ترمنځ بشپړ یووالی وجود لري، او دا چې انسان د طبیعت یو نه بیلیدونکی برخه ده، د انسان رغبتونه طبیعی/ مادي دي، د انسان معرفت د مادې/طبیعت د حرکت د قوانینو په کشفولو کی راخلاصه کیږي (او دا قوانین هم همدا را په گوته کوي چې انسان او ماده کی کوم فرق نشته)، په انسان او ماده باندی یو قانون چې هغه طبیعی او مادي قانون دی حاکمیت لري، نو له دی امله د غربي تمدن له نظره انسان په طبیعي او مادي نظام کی کوم ځانگړی مقام[76] نه لري، او چونکه ماده کوم هدف او غایت نه پیژني، نو همدا راز د انسانی وجود لپاره هم کوم هدف او غایت وجود نه لري، له دی امله نیچرلیزم (**Naturalism**) دی ته ویل کیږی چې څوک دا عقیده ولري چې انسان یو مادي موجود دی چې طبیعی او مادي غرائز یی په حرکت راولی، او هغه ټول تمدني او انساني عناصر چې دا د نورو حیواناتو څخه جدا کوي هغه یواځی سطحي او بی اهمیته شیان دي چې د انسانی جوهر او حقیقت سره کوم تړاو نه لري.

[76] دا د هغه تصور برعکس چې د هیومانیزم پیروانو درلود.

دویمه ځانګړتیا: د نړۍ بې پره والی

د همدی تطبیع (هر څه ته مادې او طبیعت په سترګه کتلو) په نتیجه کی د غربی تمدن یو بل وصف چی د نړۍ بی پره والی (چی په انګلیسی کی ورته (**Neutralization of the world**) ویل کیږي) رامنځ ته کیږي، ددی مفهوم دا دی چی دا نړۍ او دا کائنات چی انسان هم د هغی یو عنصر او یوه برخه ده یواځی یو مادي او طبیعی موجود دی، دا نه کوم هدف او غایت لري او نه کوم مرکزیت، او نه د کومو دیني، اخلاقي، او انساني ارزښتونو سره تړاو لري، او نه کوم مثالیت او معیاریت وجود لري چی د هغی سره باید انسان ځان برابر کړي، نو کله چی انسان دی نړۍ ته د بی پره والي ددی مفهوم په ذهن کی د کښینولو څخه وروسته وګوري، نو هر څه ورته یو شانته مادي او طبیعی موجودات ښکاري، چی د هغی وجود نه کومه معنی او مفهوم لري او نه کوم هدف او غایت، انسان هم خپل ځان د همدی بی پری او مادي نړۍ برخه احساسوي، چی بیا ورته ددی حق نشته چی خپل احساسات او خپل اهداف او مقاصد په نړۍ مسلط کړي، بلکه هغه ته پکار نه دي چی د نړۍ او کائناتو لخوا د مرجعیت، دینی او اخلاقی قوانینو څخه د بی پروایی په مقابل کی د حیرت څرګندونه هم وکړي، یعنی انسان باید نړۍ ته د مادي مرجعیت په رڼا کی وګوري، او ځان هم د همدی مادي نړۍ برخه وبولي او د همدی مادي مرجعیت پرته هر ډول مرجعیت څخه ځان خلاص کړي کله یی چی داسی وکړل نو خپل بی پری توب یی د ځان او نړۍ په اړه ثابت کړ او یو موضوعی دریځ یی غوره کړ، او همدا د غربي تمدن مطلوب حالت دی.

دریم: تړونیزی اړیکی (Contractualization)

یوه بله ځانګړتیا چی د انسان او ټولنی په اړه د غربی تمدن اصلی څیره رابرسیره کوی د تړونیزو اړیکو یا (**Contractualization**) ځانګړتیا ده، ددی مفهوم دا دی چی په تقلیدي ټولنو کی د انسانانو ترمنځ د ترحم پر بنسټ ولاړی انساني اړیکی چونکه د ګټی، تاوان او راکړی ورکړی د دقیقو حساباتو تابع نه وي نو له دی امله هغه مبهمی اړیکي دي، نو پکار دا ده چی دا اړیکی په تړونیزو منضبطو اړیکو بدلی کړی شي چی هغه د راکړی ورکړی د منطق تابع وي، او د یو تړون په نتیجه کی رامنځ ته شي، دا ددی څخه سرچینه نیسي چی ټوله نړۍ باید د یو بازار او یوی کارخانی په څیر وي، لکه هلته چی هر څه د مادي قوانینو تابع وي، د هر چا ترمنځ اړیکی د تړون او عقد پر بنسټ تأمینیږي او ساتل کیږي، په ټولنه او کورنۍ کی هم په عین شکل دا اړیکي ددی مبهم شکل څخه راووځي او د راکړی ورکړ او مادي مصالحو تابع وګرځي.

څلورمه ځانګړتیا: هر څه نه د وسیلی په حیث کار اخیستل

چونکه مادي فکر ټولو کائناتو ته د مادی په سترګه ګوري، او بل هر حیثیت یی له پامه غورځوي، بلکه هیڅ اعتراف پری نه لري، نو له دی امله په هر څه باندی مادي قانون حاکم بولي، او هر څه د همدی مادي قانون سره سم عیارول او د نړۍ ظروف او حالات د همدی مادي قانون سره سم جوړول غواړي او همدی ته دوي ترشید (یا د ټولنی حالات د همدی قانون په بنسټ په سمه توګه عیارول او هر څه په مادي قالبونو کی اچول) وایي، په همدی لړ کی غربي ماده پرسته نړۍ انسان او مادې ته په یوه سترګه ګوري، او داسی مادي توکي یی ګڼی چی د هر هدف او غرض لپاره یی انسان! (یعنی د واک او ځواک او مال لرونکی انسان) استعمالولی شي، همدی ته په انګلیسی ژبه هغوي (**Instrumentalization**) وایي، چی معنی یی ده د انسان په شمول د هر څه نه وسیلی په حیث کار اخیستل، له دی امله په انسان او بل مادي توکي کی د غربي تمدن له نظره په دی کی هیڅ فرق نشته چی دواړه د ځواکمنو انسانانو لخوا د یوی آلی او وسیلی په توګه استعمالیږي.

پنځمه ځانګړتیا: مادي سمون یا ترشید

د انسان په اړه د غربي تمدن لرلید له هغه اصطلاح څخه هم څرګندیږي چې هغه د غربي نړۍ یوه بله ځانګړتیا بلل کیږي، چې هغې ته له مخکې مو چې ورته اشاره وکړه مادي ترشید یا مادي سمون ویل کیږي، چې د هغې مفهوم دا دی چې غربي نړۍ او غربي تمدن د ټولنې واقع او فعلي حالت د مادي قانون سره سم عیارول غواړي، چې په نتیجه کې یې یواځې مادي پرمختګ رامنځ ته شي پرته له دې چې نور ټول انساني، اخلاقي، او دیني اعتبارات په نظر کې ونیول شي، دې کار ته (مادي ترشید) ویل کیږي، دا په دې معنی چې د مادي اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره مؤثر ترین مادي وسایل په کار واچول شي چې په کم وخت کې او په کم مصرف هغه لاسته راوړي، نو هر څومره چې وسایل بهتر وي هومره به کار په اجرایي او شکلي لحاظ سم او دعقل سره برابر وي، د همدې په نتیجه کې د (تیکنالوژیکې عقلیت) اصطلاح هم رامنځ ته شوه، چې دا هغه عقلیت ته ویل کیږي چې په تکنالوژیکي اجراءاتو ترکیز کوي او انساني اهدافو او اغراضو سره هیڅ کار نه لري، ددې ډول ترشید پایلې له دې امله درستې نه دي چې په دې کې د اهدافو، مقاصدو، غایاتو، او ارزښتونو اړخ په بشپړه توګه له پامه غورځول کیږي او یواځې په مادي پرمختګ ترکیز کیږي.

شپږمه ځانګړتیا: په ټولنه د بیروکراسۍ او ټاکل شوو نمونو او معیارونو تسلط

د غربي نړۍ ټولنپوهان وایي چې په غربي نړۍ کې یو دوه نوري پدیدې چې د هغې ټولنو ځانګړتیاوې شمیرل کیږي (Bureaucratization) او (Quantification) دي، دا ټولنپوهان وایي چې په لویو صنعتي پرمخ تللو ټولنو کې ددې ځانګړتیاو څرګندیدل یو حتمي کار دی، او دا ځکه چې ددې ډول ټولنو مؤسسات ډیر لوی او یو بل سره ډیر نښتي او یو په بل کې سره ننوتي مؤسسات دي، چې یو له بل څخه یې جدا کیدل ناممکن دي، نو له دې امله ددې ډول مؤسساتو اداره د ټاکل شوو بیروکراتیکو نمونو او نظامونو له لارې ممکن دي، داسې نظامونه او نمونې چې په هغې کې د افرادو د ځانګړتیاو پرواه نه ساتل کیږي، (د هغه تقلیدي مؤسساتو برعکس لکه کورنۍ، قبیله چې په هغې کې د افرادو د ځانګړتیاو ډیره خیال ساتل کیږي، او هر چا سره د هغې د ځانګړتیاو په بنسټ تعامل کیږي) له دې امله دا لوی غربي صنعتي پرمختللې ټولنې چې د همدې بیروکراتیکي نظامونو او ټاکلو قالبونو په ضمن کې حرکت کوي غواړي چې انساني وګړي هم په ځانګړو قالبونو کې واچوي او د هغه بیروکراتیکې نظامونو سره یې برابر کړي چې په ټوله ټولنه حاکم دي او تسلط پرې لري، او د هغه خصوصیتونو او ځانګړتیاو څخه یې محروم کړي چې د کیفیت او انساني شخصیتونو پورې اړیکي لري، هغه ځانګړتیاوې او خصوصیتونه چې ددې بیروکراتي نظامونو په کار کې خلل واقع[77] کوي.

ددې په نتیجه کې په ټولنه او ټولو انساني وګړو یو شکل، او یو روټین (نمط) حاکم ګرځي، یو روټین قائمیږي، او ټوله ټولنه د یو لوی ماشین او لوی ماشیني کارخانې په څیر ګرځي چې په ټولنه کې د هر وګړي لپاره وظیفه او ځای ټاکي، او په عامو حالاتو کې د دې وګړو رغبتونه او خوابونه هم همدا ټاکي، له دې وروسته دا بیروکراتیکې نظامونه یواځې ټولنیز ژوند تر اغیزې لاندې نه راولي بلکه انفرادي ژوند هم تر اغیزې لاندې راولي، او په دې توګه انساني وګړي نه په خپل ټولنیز او وظیفوي ژوند کې بلکه په خپل انفرادي او شخصي ژوند بلکه د خپلو رغبتونو او احساساتو په مستوی ددې بیروکراتي نظامونو څخه اغیزمن کیږي.

---

[77] په بیروکراتي نظام کې هر وګړی مجبور دی چې ځان د هغه نظام سره برابر کړي چې د هغې لپاره په نظر کې نیول شوی دی، د تقلیدي ټولنې په څیر نه وي چې د تحرک لپاره ازاده او پراخه ساحه لري.

د همدې په نتیجه کې (Technological or Technocratic Society) تکنوکراتیکې او فني ټولنو اصطلاح رامنځته شوه، د تیکنوکراتیکې ټولنې مفهوم د (Post Ideological Society) د عقیدتي او نظریاتي ټولنو څخه وروسته ټولنې د مفهوم سره تړلې مفهوم دی، ددې معنی دا ده چې اوس هغه وخت تللی دی چې ټولنې د سیاسي عقیدې او نظریې په بنسټ اداره شي، بلکه اوس باید د اقتصادي چارو لپاره د دقیقې پلان ګذارۍ، د دفاعي چارو لپاره استراتیژیک تفکیر، او علمي څېړنو ته په پرله پسې توګه د وسعت د ورکولو او .... له لارې د ټولنې د حالاتو سمون (ترشید) او په حالاتو کې تحکم او تصرف کولو او په حالاتو د مسلط کیدلو له لارې اداره شي، په دې معنی چې اوس عقیده او نظریه انسان ته د ټولنې د ادارې او په ټولنه کې د تصرف صلاحیت نه ورکوي بلکه دا پلان ګذاري او علمي پرمختګ دی چې انسان ته ددې توان وربښي چې ټولنه پرې اداره کړي، یواځې په خپل ټولنه کې نه بلکه په ټول مادي طبیعت او موجوداتو کې تصرف او تحکم وکړي، او دا هغه وخت ممکن دی چې انسان هر ډول عقاید، افکار او نظریات پرېږدي او دې کار ته متوجه شي، نو له دې امله اصل قوت د سیاستمدارانو، د پارلمان د منتخبو غړو، بیروکراتانو او ... په لاس کې نه دی بلکه د پوهانو او فني خلکو په لاس کې دی، دی ته دوي (Post Ideological Society) د عقایدو او نظریاتو نه وروسته منځ ته راغلې ټولنه وایي.

یو شمیر خلک خو دا د غربي ټولنې مثبت اړخ ګڼي، په ځانګړې توګه هغه خلک چې ساینس او مادي قوانین د انسان د ټولو ستونزو د حل یواځنی مصدر ګڼي، او ددې اړتیا نه احساسوي چې فکري او فلسفي مذهبونو او آراو ته په دې اړه رجوع وشي. مګر یو شمیر نور خلک دا بالکل منفي پدیده بولي او دا ځکه چې فنی خلک او تکنوکراتان د اوزاري عقل (Instrumental reason) خاوندان دي چې هیڅ ډول اخلاقي التزام نه لري او نه کلي معرفت لري، هغوي یواځې اجرائی کارونه سرته رسولی شي چې په خپل مادي سیستم کې اخلاقي او انساني ارزښتونه نه پیژني[78]، لنډه دا چې تکنوکرات خو په یو ځانګړي فني میدان کې متخصص انسان وي، مګر هر څه ته د همدې خپل تخصص له زاویې څخه ګوري، نو همیشه یې تصور جزئي وي، فني تکنوکرات خو په خپل میدان کې ډیر ښه صلاحیتونه لري مګر د اصلي اهدافو څخه بې خبره، او د بشپړ تصویر د لیدلو څخه عاجز وي، د ټولنې د بدلون په اړه هیڅکله فکر نه کوي، ځکه د ټولنې بدلون د بشپړ تصور د درلودلو څخه پرته ممکن نه دی، نو دا ډول فني تکنوکراتان یو ډول جامد خلک وي، د هغه په تصور هغه بسیط مادي شیان غالب وي چې په کوم کې تخصص لري، انسان سره د یو داسې موجود په حیث تعامل نه شي کولی چې په دې مادي نړۍ کې یو ځانګړې موجود دی، او د مادي اړخ ترڅنګ نور اړخونه هم لري، په عامه توګه همدا تکنوکراتان د نورو خلکو د لاسه اله ګرځي، په لیبرال دیموکراتو ټولنو کې د سرمایه دارانو، حاکمانو، لویو شرکتونو او داسې نورو د لاس اله ګرځي، او په پخوانیو سوسیالستي ټولنو کې د کمونست حزب د لاس اله ګرځیدل.

په نړۍ کې د نور تصرف (چې دوي ورته ترشید، یا د نړۍ مادي سمون وایي) او تحکم په خاطر چې په بشپړه توګه د انسان د ارادې تابع وګرځي او هغه ډول تصرف پکې انسان وکړی شي او بدلون پکې راوستلی شي چې انسان یې غواړي، څه نور علوم لکه وراثتي هندسه (Genetic Engineering) او استنساخ (Cloning) منځته راغلل چې د علم او ټکنالوجۍ نور تطبیقات هم په انسان صورت ونیسي، او د نورو مادي توکو څخه ډیر جلا موجود پاتې نه شي، او لکه چې په نورو مادي موجوداتو کې چې تصرف کیږي په ډیره اسانه توګه په انسان کې هم تصرف او تحکم ممکن شي.

---

[78] د بیلګې په توګه د اوزاري عقل خاوند خو داسې وسله په ډیر پوره مهارت سره تیاروي چې ډیر خلک په یوه لحظه کې له منځه یوړلی شي، خو پرته له دې چې دا فکر وکړي چې دا مقصد تر کومه د ارزښتونه له لحاظه او د غائي اهدافو له نظره درست او سم کار دی، دی ته مور اوزاري عقل وایو.

اومه ځانګړتیا: اوزاري عقل

د غربي نړۍ یوه بله ځانګړتیا چې ددې نړۍ هغه بشپړه مادي څیره راپه ګوته کوي یو هم د اوزاري[79] عقل (**Instrumental Reason**) ځانګړتیا ده، د اوازاري عقل نه مراد هغه عقل دی چې د وسایلو او اوزارو په حیث تری کار اخیستل کیږي، او په شکلي او اجرائي سویه کار کوي، او د اهدافو او مقاصدو په اړه تفکیر نه کوي، په دی معنی چې وسایل د جزئي اهدافو د لاسته راوړلو لپاره په ډیر ښه شکل په کار اچولی شي پرته له دی چې ددی اهدافو په اړه فکر وکړي چې هغه د بشریت لپاره ګټور دي او که د انسان په تاوان دي، یعنی هغه عقل چې د اوزارو او وسایلو په حیث ددی لپاره تری کار اخیستل کیږي چې څرنګه ټاکلو جزئي اهدافو ته د یو مادي سیستم له لاری ورسیږي او په دی توګه په مادي نړۍ او انسان کی تصرف او تحکم وکړی شي، او له دوي څخه د وسیلی په حیث کار واخیستلی شي. اوزاري عقل لاندی ځانګړتیاوی لري:

1. هر څه ته د یوشانته والي له نظره کتل، او د شیانو ځانګړتیاوی له نظره غورځول، له دی امله اوزاری عقل په شیانو کی د یو شانته ښو او ځانګړتیاو په لټه کی وي، او هغه ښی او ځانګړتیاوی چې پدیدی یو له بل څخه جدا کوي له نظره غورځوي.
2. اوزاری عقل د جزئیاتو د ادراک توان لري، له دی امله دا ډول عقل یوه پدیده ټوټه کوي مګر بیرته یی یواځی د یو څه بسیطو ناقصو مادي نمونو له لاری ترکیبولی شي، یعنی بیا یی په درست شکل په بشپړه توګه د ترکیب توان نه لري.
3. انسان ته یواځی په دی نظر ګوري چې دا هم د طبیعت/ مادي یوه داسی برخه ده چې د نورو اجزاو څخه هیڅ ډول جلا کونکی ځانګړتیاوی نه لري، له دی امله انسان په بشپړه توګه د هغه قانون تابع ګڼي چې په مادي طبیعت حاکم دی.
4. انسان ته د طبیعی او ساینسي علومو له نظره ګوري، چې یو ثابت شی دی، او یو څرګند کمیت لري، او هیڅ ډول پټ امکانیات پکښی نشته.
5. انسان او مادي موجوداتو ټولو ته د یوی داسی مادي وسیلی په حیث ګوري چې د هر هدف د لاسته راوړلو لپاره تری کار اخیستل کیدلی شي.
6. د وجود اخیري او غائی هدف د ذات بقاء، برلاسي او تفوق ګڼي، له دی امله دی ته عقل ذاتی هم ویل کیږي.
7. د همدی هدف د لاسته راوړلو لپاره اوزاري عقل په هر څه باندی مادي قواعد او قوانین تپي، او هر ډول پدیدی (هغه انسان وي او که طبیعي پدیدی) د شکلي قوانینو، قابل پیمایش قاعدو، او د حسابي او ریاضي نمونو او قواعدو تابع ګرځوي، یعنی هر ډول پدیدی د مادي سیستم او طبیعي قوانینو تابع ګڼي او د همدی قوانینو په بنسټ ورسره تعامل کوي، ترڅو په هر څه کی ورته تحکم او تصرف ممکن شي، او د خپلی خوښی سره یی عیار کړی شي. (دا د وضعي فلسفی په ضمن کی خپل اخیری سرحد ته ورسید).

---

[79] اوزار په پښتو کی هغه وسایلو ته ویل کیږي چې کسبه ګر تری په خپل کسب کی کار اخلي، لکه د موچی اوزار، د ګل کار اوزار او داسی نور، دلته د اوزاری عقل څخه هماغه عقل دی چې د اوزارو په توګه تری کار اخیستل کیږي.

ددی نتیجه دا ده چې:

1. اوزاري عقل د هغه اجتماعي، سياسي او تاريخي تفاعلاتو د بشپړ سياق او تناظر د ادارک څخه عاجز گرځي چې د ظاهري مادي حدودو او مظاهرو څخه ور اخوا وي، بلکه د حسي جزئياتو، او د وقتي او مادي مظاهرو تر شا د پرتو نهائي اهدافو او کلي مسايلو د ادراک څخه بالکل عاجز وي، په دی معنی چې د مادي وجود تر شا په پرتو اخلاقي او معرفتي حقايقو د پوهيدو توان نه لري.
2. له دی امله اوزاري عقل د حاضر څخه ور اخوا په ماضي د پوهيدو او د آينده او مستقبل د تخمين قدرت او توان نه لري، په دی معنی چې اوزاري عقل چونکه د جزئياتو سره تعامل کوي نو لاتاريخي او لازماني کليات د هغه په حساب کی نه شته.
3. چونکه اوزاري عقل د کلي ادراک، تاريخي بنسټونو، مستقبلي تصوراتو د فهم څخه عاجز وي، او ثابت معرفتي بنسټونه نه لري، له دی امله دا ډول عقل د اخلاقو، جمالياتو او معرفت په اړه په نسبيت[80] کی غورځيږي، ځکه هر څه د هغی له نظره برابر وي، نو له دی امله د بشپړ لامعياريت حالت[81] منځ ته راځي، چونکه نور معيارونه له منځه تللی وي نو ددی په نتيجه کی چې کوم تفکير، معيار او سيستم چې دداسی انسان په ذهن سپور وي هغه ماده/ طبيعت، ساز وسامان، او شيان وي يعنی د هر ډول معياريت څخه پرته د تبادل او راکړې ورکړې اړيکی معيار گرځي.
4. ددی ټولو په نتيجه کی اوزاري عقل په يو شي باندی قادر وي چې هغه د امر واقع منل، د هغه حوادثو، واقعاتو او جزئياتو سره ځان عيارول دي چې هغه ته رادمخه کيږي، يعنی په هغه باندی د تسلط، ظلم، د روتينی حالت د مسلط کيدو، د داسی انسان سره د مادي توکي په حيث تعامل، او د خپلی مرتبی او خپل حيثيت څخه د راغورځولو لپاره تيار او اماده وي، ددی معنی دا ده چې ددی په نتيجه کی په ټولنه کی د تسلط، استبداد، او د قوت او سيادت په بنسټ ولاړو اړيکو ستنی نوری لا هم ټينگيږي، او د روتين څخه وتونکی هر ډول خود جوشه ابتکاري احساسات کوبل کيږي.
5. سره له دې چې په دی ټولنو کی عقل د خرافاتو څخه ازادي ترلاسه کوي مگر هغه پخپله بيا په يو داسی قوت بدليدل غواړي چې ټولنه، ماده او پخپله انسان په داسی توگه د مادي قوانينو تابع وگرځوي چې هر ډول ازادي له منځه يوسي، له دی امله په غربي تمدن کی پرمختگ عکسی نتيجه ورکړه، روشنگرۍ او روشنفکرۍ شمولي او استبدادي حالت غوره کړ، او هغه نوگرا ټولنی چې فرد محوري يی شعار وه فرد يی د مرکزيت څخه ليری کړ، له دی امله دا ټولنی په ډيرو رسا او چټکو گامونو د بدبختيو لور ته روانی ټولنی دي.

ددی ډول عقل په مقابل کی نقدي عقل يا کلي عقل دی چې هغه يواځی مادي وجود ته نه گوري، له دی امله يواځی د مباشرو جزئياتو په ادراک اکتفاء نه کوي، هغه د کلي حقيقت د ادراک توان لري، د انسان د وجود غرض وغايت او هدف

(80) نسبيت مفهوم دا دی چې دا هر څه د هغی له نظره متحول او متغيرگرځي، له دی څخه هيڅ شی هم ثابت نه وي، د حالاتو او اشخاصو په بدلون سره بدليږي رابدليږي.

(81) د لامعياريت مفهوم دا دی چې چونکه کلی معرفت معيار گرځي د جزئی قضاياو لپاره او دا ډول عقل چونکه د کلی معرفت څخه عاجز وي نو د جزئياتو لپاره له دی سره معيار وجود نه لري.

پیژني، د انسان له دوافعو او امکاناتو، او د هغی دوجود د مقصد څخه باخبره او اگاه دی، له دی امله دی ته نقدي عقل او کلي عقل هم ویل کیږي.

په لنډه توگه ویلی شو چی د سیکولریزم تر ټولو لویه اشتباه دا ده چی د تخصص احترام (جزئی سیکولریزم) یی د شمولي سیکولریزم سره گډ کړ، او بیا یی همدا اجرائی او تخصصی تفکیر د هر څه لپاره اخیري مرجعیت وگرځاوه، که په ټولنه کی تخصص ته احترام کړ شوی وی مگر همدا جزئی تخصص (Technocracy) د هر څه لپاره مرجعیت نه وی گرځول شوی نو شاید مشکلات دومره زیات نه وی.

اتمه ځانگړتیا: commodification او reification او Fetishism

لومړی کلمه د سامان جوړیدنی په معنی ده چی په عربی که (تسلع) یعنی (سلعة)[82] سامان جوړیدل، دویمه کلمه د شي جوړیدنی په معنی ده چی په عربي کی ورته التشیؤ (د شي جوړیدنی) وایي، همدا راز دریمه کلمه(**Fetishism**) د مادي شی جوړیدل معنی ورکوي چی په عربی کی تری په (التوثن) تعبیر کیږي، ددی دری واړو اصطلاحاتو لنډیز دا دی چی د انسان نړیوال لرلید هر څه ته، هر ډول اړیکو ته، یو اړخیز وگرځي، یواځی او یواځی ماده او مادي تعامل د هر څه محور وگرځي.

د (**commodification**) یا تسلع مفهوم دا دی چی سامان او د سامان تبادله د نړی، خپل ځان، د ټولنی او نورو سره د هغی د اړیکو په اړه د هغی د لرلید او تصور او عقیدی محور وگرځي، او دا خو معلومه ده چی سامان د بازار مرکزي عنصر او هغه محور دی چی بازار پری قائم دی او تر شا او خوا یی راڅرخیږي، نو د (تسلع) او سامان جوړیدنی معنی به دا وي چی ټوله نړی د راکړی ورکړی او اړیکو په اړه د بازار حیثیت غوره کړي، یعنی په هر څه د سامان سلعی او راکړی ورکړی منطق برلاسی پیدا کړي، هر څه پر همدی منطق بناء وي.

همدا راز د شي جوړیدنی (**reification**) مفهوم دا دی چی د انسانانو ترمنځ اړیکی د مادي شیانو ترمنځ د اړیکو په څیر وگرځي یعنی د انسانانو ترمنځ هر ډول اړیکی د ماشیني اړیکو حیثیت غوره کړي، او د انسانانو سره تعامل د هغوي څخه د وسیلی په حیث د کار اخیستلو په بنسټ ودریږي، ځکه انسان هم د نورو شیانو په څیر یو شی گرځي لکه نور شیان چی د خپلو اهدافو د لاسته راوړلو لپاره د وسیلی او اوزارو په حیث په کار اچول کیږي دا هم همداسی پکا ر واچول شي.

په لنډه توگه دا چی د شي جوړیدلو معنی دا ده چی انسان د (شي) حیثیت غوره کړي، هر ډول خوابونه او تصورات یی د (شیانو) تر شا او خوا راوڅرخیږي، د مادي سطحی او د شیانو د نړی څخه د ور اخوا په اړه هیڅ تصور ونه لري، هغه انسان چی شی تری جوړ شوی وي یو اړخیز انسان گرځي (چی یواځی مادي اړخ یی په نظر کی وي) اود شیانو سره په مادي اړخ کی رامنحصرو نمونو په رڼا کی ډیر کامیاب تعامل کولی شي مگر د انسان سره په تعامل کی همیشه ناکام وي ځکه چی انسان یو اړخیز موجود نه دی. همدا راز دا ډول انسان مطلقو مادي شیانو ته په بشپړه توگه تابع کیدلی شي، بلکه د هغی سره یو کیدلی شي او د هغی په څیر تصرف کولی شي، او همدی ته موږ مادي انسان ویلی شو چی د مادي قوانینو سره سم خپل ژوند تیروي، همدا راز هغه دریمه اصطلاح هم همدا مفهوم افاده کوي.

---

[82] سلعة هر هغه څه ته ویل کیږي چی د قیمت په مقابل کی خرڅیږي.

په لنډه توګه ددی دری واړه اصطلاحاتو مفهوم دادی چی انسان خپل انسانیت یو اړخ ته کیږدي او په نتیجه کی د مادي شیانو، بازاري ساز اوسامان، او مادي موجوداتو په نړۍ کی سقوط وکړي، خپل هغه څو اړخیز انسانیت چی الله تعالی په کوم طبیعت پیدا کړی دی د لاسه ورکړي، او په ماده، او له هغی په بیلا بیلو شکلونو لکه بازار، انتاج، استهلاک، دولت او نظام ... کی ذوب شي، همدا راز دا اصطلاحات دا معنی هم افاده کوي چی د انسان او مادي وجود څخه هر ډول قداست لیری کړی شي، او هر څخه د مادي قوانینو تابع وګرځولی شي، او په پای کی ټولی نړۍ او کائناتو ته چی په هغی کی هر څه شامل دي د استعمالیدونکو توکو په حیث ولیدل شي.

نهمه ځانګړتیا: استلاب، او قالبي کیدل

د غربي ټولنو یوه بله ځانګړتیا د خپل ځان څخه بیگانه کیدل دي چی په انګلیسی کی ورته (**Alienation**) ویل کیږي، او کله کله تری په استلاب یا اغتراب (د خپل ځان څخه بیگانه کیدلو) باندی تعبیر کیږي، چی مفهوم یی د خپل جوهر او اصل څخه د انسان پردي کیدل دي، او د هغه مقام څخه رالویدل چی کوم مقام د هغی لپاره ور دی، همدا راز د انسان د اصلی ماهیت او وجود ترمنځ عدم توافق ته هم اغتراب یا استلاب ویل کیږي، چی دا په حقیقت کی په مخکی ذکر شوو دری واړو اصطلاحاتو مرتبه نتیجه ده، ځکه کله چی انسان د شي، مادي سامان، او مادې حیثیت غوره کړي نو بیا هغه د خپل ماهیت او اصلیت څخه بیگانه او پردی کیږي، د خپل ځان څخه بیگانه کیدل یا اغتراب لاندی اړخونو ته اشاره کوي:

1. چی انسان د خپلو پټو او ژورو انساني احساساتو، او انساني اړتیاو سره اړیکی له لاسه ورکړي.
2. چی انسان په خپل ژوند د بیروکراتی اجراءاتو د تسلط د زیاتوالی احساس وکړی، او دشخصي ژوند (**Privacy**) احساس کم شي.
3. چی فرد ددی احساس وکړي چی هغه په هغه ټولنیزو دریځونو چی دا یی په منځ کی راګیر دی هیڅ ډول اغیزه نه لري.
4. انسان په ټولنه باندی د حاکم ثقافت په مقابل کی د پردیتوب او بیګانګۍ احساس وکړي.

او دا هر څه په غربي ټولنه کی د یوی بلی پدیدی نتیجه ده چی هغی ته (**Standardization**) وایي، او معنی یی (د هر څه په یو معیار او یو قالب برابرول) دي، په دی معنی چی په صنعتي ټولنو کی هر څه د لویو ماشیني آلاتو په ذریعه منځ ته راځي، نو هر څه یو روتیني او قالبي شکل غوره کوي، چی یو د بل سره په بشپړه توګه یوشانته والی لري، او په خپل منځ کی هیڅ توپیر نه لري، د تقلیدي ټولنو برعکس چونکه هلته هر څه په یو مستقل شکل جوړیږي، نو هر څه خپل انفرادیت لري چی د خپل جوړونکی څخه یی ترلاسه کوي.

د متمدنو غربي ټولنو په صنعتي توکو کی د روتین او قالبیت په نتیجه کی د انسانانو په عمومي او خصوصي ژوند کی هم روتین ځای نیسي، ټول ژوند د ځانګړو روتینی ظروفو د جبر لاندی تیروي، (سهار پاڅیدل، د کار ځای ته تلل، ماشیني انداز کی کار کول، فارغ وخت کی یو ډول مصروفیت درلودل، ویده کیدل او بیا پاڅیدل) ددی په نتیجه کی ټول انساني ژوند روتیني ګرځي، چی د اغیز لرونکو مراکزو له لوری د صادر شوو اوامرو څخه اغیزه قبلوي، د بیلګی په توګه هر څوک د مود سره سم په روتینی شکل خپل لباس هر کال بدلوي، که مود د اوږدو جامو وي خلک ټول اوږدی جامی اغوندی، او که مود د لنډو جامو وي ټول خلک په روتیني شکل لنډی جامی اغوستل پیل کوي، ته به وایی چی په پاریس کی د مود د

مراکزو څخه چې هر ډول حکم صادر شي هغی ته ټول داسی تابع وي لکه یو طبیعي/ مادي قانون ته چی سر ټیټوي! هیڅ څوک یی هم د مخالفت توان نه لري.

ټولنپوهان وایي چی دا قالبیت او روتینیت یواځی په ظاهري ژوند اغیزی نه پریږدي بلکه د انسان داخلي دنیا هم تر اغیزی لاندی راولي، چی د همدی په نتیجه کی د انسان خوابونه، رغبتونه، تصورات او ارزوگانی یو شکل غوره کوي او قالبي کیږي، د خپل ځان په اړه د انسان تصور، د انسانانو د سلوکیاتو ډولونه .. ټول یو شانته کیږي، او په دی توگه دا پدیده په ټولنه کی ژوند کونکي ټول وگړي په ظاهري او باطنی بڼه په یو څیر گرځوي، د ټولنی او انسان په دی ډول نمطي کیدل او په یو ډول قالبونو کی لویدل د لاندی لاملونه له کبله ممکن شو:

1. په صنعتی ټولنو کی د صنعتي او ماشیني انتاج طبیعت تنوع نه قبلوي، هر څه په هماغه یو معیاري شکل جوړوي، او د یو قالب سره سم یی تیاروي، د بیلگی په توگه د هر کال لپاره چی کوم ماډل موټر تیاریږي هغه ټول په یو معیار او یو قالب جوړ وي، داسی نه شي کیدلی چی د یو ماډل موټر وي او معیارونه او قالبونه یی بدل وي.
2. په نوي عصر کی د تیز ماشیني ژوند اغیزی.
3. د منځگړو مؤسساتو ضعیف کیدل او له منځه تلل هم دا پدیده پیاوړی کړه، د بیلگی په توگه (کورنی) یو فرد په خپل شخصي ژوند او وجدان په اړه د روتینیت د لاملونو د سرایت څخه ساتي، همدا راز انسان ته د صمیمیت او محبت یوه ټولنیزه فضاء او داسی چاپیریال برابروي چی د هغی د طبیعت سره سمون خوري تر څو خپل بیلا بیل اړخونه کشف کړي، د هغه ټولنیز چاپیریال برعکس چی انسان په دی مجبوروي چی د بهرنیو اغیزو تر تاثیر لاندی و اوسي او یو محدود قالب کی ځان واچوي.
4. موږ دا گورو چی په اوسني عصر کی انسان یو متحرک، خوځنده او نسبیت گرا مخلوق دی، هیڅکله هم د مطلقاتو او ثوابتو سره اړیکی ساتل نه غواړي او قبلولو ته یی اماده نه دی، د تنقل (ترانسفر) تصور یی په عقل حاوي دی، همیشه دی ته اماده او تیار دی چی د یو لنډ اشعار نه وروسته خپل ارزښتونه بدل کړي، له دی امله ډیر ژر د لذت د صنعتونو او هغه اعلاناتو او تبلیغاتو ښکار کیږي چی د ټولنی نوی صیاغت کوي او په هغه قالب کی یی اچوي چی د اعلان کونکو جهتونو د گټو خدمت کوي.
5. شاید د اعلاناتو او تبلیغاتو هغه شرکتونه په محددو قالبونو کی د اچول او د نمطیت په ترویج کی قاطع رول لوبولی وي چی د خلکو په اذهانو کی دا ترسیخ کوي چی د محددو قالبونو کی برابر نمطي سلوکیات او اعمال بالکل طبیعي سلوکیات دي.
6. او شاید د نمطیت او محددو قالبونو کی د پریوتو تر ټولو اهم لامل د هغه سیکولر مرکزی حکومت وجود وي چی هغه د لویو اداري واحدونو څخه پرته بل چا سره تعامل نه کوي، او د خپلی وسی پوری ټولنیز او انسانی ژوند په مادي قالبونو کی په داسی توگه اچوي چی هغه ته پکی تصرف ممکن شي هغه ورته پلان گذاري وکړی شي او د خپلو گټو لپاره یی توجیه کړی شي، یعنی د هغی څخه د وسیلی کار واخیستلی شي، په مادي قالبونو کی همدی اچولو ته نمطیت وایي ځکه له دی پرته خو په انساني او ټولنیز ژوند کی تنوع وي غیر متجانس ترکب وي چی هغی څخه د وسیلی کار اخیستل ممکن نه وي.

په غرب کې د تشدد حوادث، د شرابو او مخدراتو بې اندازه استعمال او همداراز د ټولو ازادیو سره د فشحاء او اباحیت په دومره کچه خپریدل شاید د همدې نمطیت پر ضد د غربي انسان احتجاج وي چې د هغې داخلي نړۍ په بشپړه توګه له منځه وړي او د هغه ازادي په مکمله توګه سلبوي.

لسمه ځانګړتیا: یو اړخیز انسان

ددې مخکې ټولو ځانګړتیاو په نتیجه کې یو داسې انسان رامنځ ته کیږي چې هغې ته (One dimensional man) یو اړخیز غیر مرکب او بسیط انسان ویل کیږي، دا ډول انسان د اوسني یوې اړخیزې ټولنې پیداوار دی، هغه ټولنه چې یواځې یو ډول عقل یعنې اوزاري او تکنالوجیکي عقل پرې تسلط لري، یو شعار لري چې هغه علمي، صنعتي او مادي پرمختګ دی، چې یواځې مادي انتاج ته اهمیت ورکوي، او یواځې د مادي پراختیا، رفاهیت او اسانتیاوی، او د مادي توکو له زیاتو نه زیات استهلاک ترلاسه کول یې هدف دی. هغه ټولنه چې وضعي فلسفه(Positivism) پرې حاکمه ده، هغه فلسفه چې د طبیعي علومو معیارونه په انسان هم تطبیقوي، هغه ټولنه چې لوی لوی اداري مؤسسات پکې راپیدا کیږي چې فرد تر خپل تاثیر لاندې راولي او احتواء کوي یې، ترشید کوي یې، (شی) ترې جوړوي او د خپلو هغو اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره یې وسیله جوړوي چې هغه یې ټاکي.

دا ماده پرستې ټولنې د لویو سرمایه دارو مؤسساتو تر تسلط او اغیزې لاندې وي چې د استهلاکي توکو انتاج او توزیع یې په لاس کې وي، او یواځې دا نه چې استهلاکي توکي جوړوي بلکه د خلکو رغبتونه، خوابونه او راتلونکې ارادې هم جوړوي، یعنې انفرادي او ټولنیز ژوند دواړه تر تاثیر او اغیزې لاندې راولي، دا ډول مؤسسات په انسان کې یو دویم تشویه شوی، مریض فطرت او طبیعت ایجادوي، ځکه د داسې انسان ټوله پاملرنه هغه وظیفه ګرځي چې دا په کې مقرر وي (یعنې یو وظیفوي انسان ګرځي) ټول خوابونه یې د استهلاکي توکو تر شا او خوا راڅرخیږي، ځانته یواځې ددې استهلاکي توکو د انتاج کونکي او استهلاک کونکي په سترګه ګوري، پرته له دې چې د کوم لوړ هدف او اوچتو موخو یو ذره احساس هم ولري! او تصور یې دا وي چې د هغې د وجود اثبات د استهلاکي توکو په لاس ته راوړلو کې نغښتې دی، دداسې انسان ټول اهداف او ټول رغبتونه او ارادې د همدې استهلاکي توکو په دائره کې ترسره کیږي، تردې چې دا ډول انسان په بشپړه توګه یو اړخیز انسان ګرځي (چې په خپله هم د نور شیانو په څیر یو شی، یوه اله ګرځي، او هدف او رغبت او غایت او غرض یې هم مادي شیان او استهلاکي توکي لاس ته راوړل او استهلاک کول وي) ټوله نړۍ یې بازار او استهلاکي توکي وي له دې پرته هیڅ بله نړۍ نه پیژني!.

یو غربي فیلسوف وایي: د استهلاکي شیانو لپاره په اعلاناتو او تبلیغاتو کې چې کوم انفرادي مقدمات او صیغې او شخصیتونه کارول کیږي دا په حقیقت کې د چل څخه ډکه یوه پرده ده چې تر شا یې په جمعي توګه د استهلاکي سلوکیاتو د مسلط کولو هدف پټ دی، دا ډول تبلیغات د توکو استهلاک کونکي او استعمالونکي دې ته هڅوي چې په دې اړه د نورو تقلید وکړي، او اخیري (مود) خپل کړي، او په دې اړه اخیري خبرې او اواز ته غوږ کیږدي، نو په حقیقت کې په اعلاناتو او تبلیغاتو کې دغه فردیت د انسان باطن په محددو مادي قالبونو کې د اچولو د کوښښونو لپاره یوه پرده ده، دا د انسان په ذهن کې دا ترسیخ کوي چې دا یواځې د همدې خواب دی، او دا استهلاکي توکي ددې د ذات د تثبیت لپاره ددې یواځینی او شخصي وسیله ده! چې دا صحیح خبره نه ده بلکه دا اعلان او تبلیغات په حقیقت کې ددې وسیله ده

چې ددې انسان رغبتونه او خوابونه په ټولنه کې د نورو په څیر وګرځوي، په دې توګه دا لوي استهلاکي ماشین په ګردش کې پاتې کیږي.

استهلاک کونکی یو اړخیز موجود ګرځي، هغه د نورو مادي شیانو په څیر یو شی وي، ښکلی جامې په تن وي، هر هغه استهلاکي توکي استهلاکوي او کاروي چې له ده څخه یې کارول مطلوب وي، په یوه داسې ټولنه کې چې د داخل او بیرون څخه په غیر دیموکراتیکه توګه اداره کیږي[83] او په ځانګړو مادي قالبونو کې اچول کیږي. مګر ددې ټولو سره سره انسان دا ګمان کوي چې هغه د خپلې ازادۍ څخه برخمن دی، او خپل شخصی ژوند په خپله خوښه تیروي! ځکه د استهلاکي توکو په نړۍ کې د اختیار میدان ډیر پراخه دی، دا اختیار خپله ازادي ګڼي، مګر دا اختیار تر خپل شا دا بنسټیز حقیقت پټوي چې په مهمو او بنسټیزو قضایاو کې د اختیار مجال او ازادي په بشپړه توګه له منځه تللی، په مصیري، انساني او اخلاقي قضایاو کې اختیار او ازادي اصلا وجود نه لري، په داسې فضاء کې انسان ددې استهلاکي توکو د نړۍ څخه بیرون نشی وتلی او د ټولنې د نقد هر ډول توان له لاسه ورکوي، او د امر واقع سره د ځان د برابرولو او د هر موجود حالت د قبلولو او هغې ته د سر د ټیټولو لوی توان ترلاسه کوي، داسې ټولنو ته همدا فیلسوف مارکوز داسې دیموکراتیکې ټولنې وایي چې ازادي پکې نشته، یعنی داسې استبدادي ټولنې چې د ټولنې ټول وګړي یې په دې قانع کړي دي چې په ټولنه کې حاکمو تصوراتو ته د کوم زور او پولیسی فشار څخه پرته غاړه کیږدي، دلته د ټولنې د تصور سره سم هر فرد دا تصور لري چې هدف یې په مادي طبیعت کې له زیات نه زیات تحکم او تصرف کول او زیات نه زیات استهلاکي توکي انبارول دي، او همدې ته (په معقوله توګه او نرم انداز کې د ازادۍ نشتوالي وایی) چې په انګلیسی کې ورته (**Smooth Reasonable Democratic unfreedom**) وایي.

همدا راز هورکهایمر د اوسني انسان داسې تصویر کشي کوې چې د مارکوز د تصویر کشۍ سره توپیر نه لري، هغه وایي: دا نوی انسان د تقلیدي ټولنو د مطلقو معیارونو څخه خو ازاد کړی شو مګر نتائج یې مثبت نه ؤ، ځکه په دې توګه دا انسان د مادي سعادت او ځان لپاره د عیش او عشرت د برابرولو څخه پرته نور د هر ډول اصولو او مبادئو څخه بې برخې کړی شو، او د بقاء او حفظ نفس څخه پرته د هر ډول مقاصدو او ارزښتونو څخه خالی کړی شوی دی، د وسائلو پوری اړونده معیارونو څخه پرته نور د هر ډول محتوی او معیار څخه بې برخې دی، دا نوی انسان ددې څخه عاجز دی چې د هغه اختیاراتو تقویم او ارزیابي وکړی شي چې د هغې په مخکې دي او یا په هغو خرابیو پوه شی او د هغې ادراک وکړی شي چې د مسایلو د حل، او د غلطیو د تصحیح د لټولو په جریان کې رامنځته شوی، له دې امله هغه قطعا ددې توان نه لري چې د خپل ذات د تنګې محدودې او د خپل تنګ چاپیریال څخه ور اخوا تفکیر وکړی شي، دی انسان په بشپړه توګه د هر څه په اړه نقدي دید او نظر له لاسه ورکړی، هغه یواځې ددې توان لري چې ځان د هغه ټولنیزو قوتونو د غوښتنو سره سم برابر کړي چې په ټولنه تسلط لري او هغه وظیفه چې په همدې محدوده کې دې ته سپارل شوې ده د یو ماشین په څیر سرته ورسوي، همدا راز له دې سره د استهلاکي توکو ترمنځ د اختیار څخه پرته نوره هیڅ ډول ازادي نشته، هغه د ټاکلو مادي او فکري قالبونو په منځ کې حرکت کوي ددې د محتوی او نهائی اهدافو سره یې هیڅ سروکار نشته.

---

[83] د هغه لویو سرمایه دارانه مؤسساتو او تبلیغاتي وسایلو له لارې او د انسان په سلوکیاتو کې د مداخلې له لارې.

دی یو اړخیز انسان ته مادي انسان، اقتصادي انسان، یا جسماني انسان هم ویل کیږي، چی د مادی په دائره کی ژوند کوي او له دی دائری څخه د بیرون وتلو توان نه لري، په دی هماغه قوانین نافذ دي چی په مادي توکو نافذ دي، دا یو داسی انسان دی چی په بشپړه توګه یی هغه نقدي عقل له لاسه ورکړی چی د مادي دائری څخه بیرون فکر کولی شي، دا انسان یو وظیفوي انسان دی چی د هغه وظیفی په بنسټ یی تعریف کیدلی شي چی دی ته سپارل شوی ده، دا انسان د مادي او تکنالوجیکي عقلیت په دائره کی روزل شوی چی له دی څخه پرته د تفکیر بل میدان نه پیژني.

دا هغه ټولنه ده چی د غربي تمدن د تسلط په نتیجه کی منځ ته راغلی، ددی ځانګړتیاو څخه په څرګند ډول دا نتیجه په لاس راځي چی هغه جنت چی انسان یی د ساینسي انقلاب د پیل له ورځو خوب لیده، او تصور یی دا وه چی انسان به د هر ډول بدبختیو څخه ځان وژغوري، په طبیعت او مادې به مسلط وي، د هر څه محور به همدا وي، د خدای د تصور د له منځه وړلو وروسته به دا د هر څه مخدوم وي او دا به پخپله د هیڅ چا په خدمت کی نه وي، مګر له بده مرغه هغه نتیجه چی اوس لاس ته راغلی دا ده چی په پورته ځانګړتیاو کی مو ولیده، انسان د خپل ماهیت څخه پردی شوی، هغه نور یو اړخیز مخلوق دی، هغی د یو مادي توکي حیثیت غوره کړی، په دی مجبور دی چی په هغه چوکاټونو کی ژوند وکړي چی ورته ترسیمیږي ... مګر ددی ټولو سره سره چونکه هغه د مادي توکو د استعمال په اختیار کی ازاد دی، له دی امله هغه د کاذبی ازادۍ احساس کوي، او همدا د خپل ځان لپاره اخیری څوکه ګڼي چی له دی وړاندی نور پرمختګ ممکن نه دی.

هغه څوک چی د همدی مادي قالبونو په بنسټ روزل شوی وي هغه ته خو شاید همدا حالت مثالي حالت وي، او له همدی امله شاید په اسلامي نړۍ کی د همداسی یوی ټولنې د رامنځته کیدو هیله ولري، او د همدی لپاره هلی ځلی وکړي، مګر هغه څوک چی انسان ته د نورو طبیعي او مادي توکو څخه یو داسی متفاوت مخلوق په حیث ګوري چی د مادي او جسمي اړخ ترڅنګ معنوي اړخ هم لري، هغه داسی یواځینی مخلوق ګڼي چی الله تعالی هغی ته د عقل او ادراک قوت وربخښلی دی، هغه هیڅکله هغه حالت مطلوب حالت نه بولي چی غربي تمدن ورته رسیدلی دی، په اسلامي نړۍ کی د همدی متفاوتو نظرونو د موجودیت له امله د غربي تمدن سره د تعامل قضیی یوه متنازع حالت غوره کړی دی چی باید په دقت سره وڅیړل شي او درست دریځ غوره کړی شي، چی نه اسلامي نړۍ د علمي پرمختګونو څخه محرومه کړي او نه یی د هویت د مشکل سره مخامخ کړي.

خاتمه

په تیرو صفحاتو کې مو دا ولیدل چې څرنګه د حضرت عیسی علیه السلام راوړی دین د تحریف سره مخ، او بیا څرنګه همدا تحریف شوی دین د اروپا په لر او بر کې خپور شو، وروسته بیا څرنګه او د کومو اسبابو له امله د علم (ساینس) سره په ټکر کې واقع شو، او بیا ورو ورو څرنګه دا تمدن د الحاد په لور ولاړ، چې لومړی پړاو یې د طبیعي دین یا (ربوبیت) وه چې د (Deism) په نوم یې شهرت درلود، او بیا په دوهم پړاو کې د بشپړ الحاد منزل ته ورسید، په دې منزل کې چې اوس پکې د غرب تمدن قرار لري د الحاد یو بشپړ مظهر دی چې کله ورته شامل سیکولریزم ویل کیږي او کله د لیبرالیزم په نوم یادیږي، په حقیقت کې د غربي تمدن بشپړ نړیوال لرلید، جهان بیني او عقیده په هغه الحادي اصولو او متعقداتو ولاړه ده چې موږ د لاندې موضوعاتو په ضمن کې هغه په تفصیل سره یاد کړل:

1. د الله تعالی په اړه د غربي تمدن تصورات او معتقدات
2. د طبیعت او مادي وجود په اړه د غربي تمدن افکار

3. د انسان په اړه د غربي تمدن فکر او عقيده

د دې درې واړو موضوعاتو په ضمن کې چې د غربي تمدن کوم اصول ياد شوي دي، په حقيقت کې همدا هغه الحادي افکار او عقائد دي چې د غرب نړيوال لرليد او جهان بيني تشکيلوي، او همدا هغه بنسټ دی چې د هغه په اساس د غربي تمدن ټول عمارت ولاړ دی، هغه که فکري اړخ دی او که سياسي او که اجتماعي، او که اقتصادي او که منهجي، په همدې بنسټ د هغوی قانوني نظام هم بنا دی، همدا بنسټ دی چې د هغه په اساس غرب د (حقوق بشر، اقتصادي نظام، ازاد بازار، سياسي نظام او ديموکراسی، ښځو حقوق، اجتماعي اړيکو، د بحث منهج او ...) څخه خپل تصور پرې بنا کړی دی، غربي تمدن په لاندې ميدانونو کې خپل نظامونه د همدې لرليد په بنسټ بناء کړي دي:

1. سياسي نظام چې په هغه کې د قانون جوړونې حق د خلکو نمايندګانو ته ورکړل شوي دی، په دې معنی چې په دې قانون جوړونه کې د هيڅ څه پابند نه اوسي، يوازې هغه څه چې د خلکو اکثريت يې وغواړي هماغه قانون، حق او درست بلل کيږي(84)، او دا ځکه چې کوم داسې الهي او ماوراء طبيعي سلطه او مصدر نشته چې انسان ته قانون وټاکي او انسان هغه قانون ومني او عملی يې کړي.

2. د بشر د حقوقو، د ښځو د حقوقو، د اطفالو د حقوقو او داسې نورو حقوقو په اړه د غرب تصور چې په هغه کې هغه ازادي هم شامله ده چې هيڅ ډول حدود او قيود نه لري، چې په دې کې د جنسي روابطو او اړيکو هغه ازادي هم شامله ده چې د بلوغ عمر ته رسيدونکي افراد يې په خپلو منځونو کې جوړوي چې هغه د نکاح د کوم عقد څخه پرته وي او که د همجنس پرستۍ اړيکې وي، او دا ځکه چې انسان ازاد دې او د هيڅ کومې سلطې پابند نه دی، حق ورته هغه څه دی چې هغه يې غواړي او ميلان ورته لري، او بد هغه څه دي چې هغه ترې نفرت لري او نه يې غواړي.

3. اقتصادي نظام: د دې بنسټ هم يوازې مادي منفعت ګرځي، په ليبرال ديموکراسۍ کی د شخص من حيث شخص منفعت او ګټه پکې په نظر کې نيول کيږي، د ټولنې د منفعت پر ځای ذاتي او شخصي منفعت ته ترجيح ورکول کيږي، او په شمولي سيستمونو کی د ټولنی منفعت په نظر کی نيول کيږي، په دی دواړو کی هيڅ ډول توازن نه مراعت کيږي، او منفعت او ښه او بد بيا هم د هماغه معيارونو پر بنسټ ټاکل کيږي چې د غرب تمدن د خپل ځان لپاره ټاکلي دي.

4. ټولنيزې او اجتماعي اړيکې: دا اړيکې هم په همدې بنسټ بناء دي چې د دې تمدن له نظره انسان يوازې يو جهته او يو اړخيز موجود دی، هغه يوازې همدا مادي اړخ لري او روحاني بعد نه لري، له دی امله د دې تمدن په دننه کې ټولې اړيکې په همدې بنسټ باندې ولاړې دي، د اړيکو بنسټ مادي ګټه او تاوان او راکړه ورکړه ګرځي، د تراحم او خپلولۍ په بنسټ اړيکي چونکه غير منضبطی اړيکي دي له دی امله په داسی ټولنو کی ورته ځای نشته.

5. د معرفت نظريه: په غربي تمدن کې د معرفت نظريه بالکل د هغه نظريې سره توپير لري چې اسلام يې لري او دا ځکه چې دا نظريه هم په همدې الحادي تصور ولاړه نظريه ده، دلته ټول معرفت په مادي او طبيعي نړۍ کې

---

(84) په اسلامي شورايي نظام کی ټوله شوری ددی تابع وي چی د شريعت په دائره کی د جايز او ناجايز التزام وکړي، له دی وروسته که چيری بيا قوانين په مصالحو او مفاسدو بناء وي، يا په نورو اجتهادی دلايلو ولاړ وي نو هلته بيا د اجتماعي اجتهاد لاره غوره کوي، همدا د غربي ديموکراسۍ او په اسلامي نظام کی د شورايي نظام توپير دی.

منحصر دی، دلته د معرفت یواځینۍ وسیله هم تجربه ده، او کله که د عقل خبره هم کیږي د هغې څخه مراد هغه غايي عقل نه دی بلکې د هغه څخه مراد ابزاري، یا ذاتي، شکلي یا تکنالوژیکي عقل دی چې په انګلیسي کې ورته (Instrumental Reason) ویلی شي، د هغه کار صرف دا وي چې وسائل د اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره څنګه په ښه توګه استعمال شي، پرته له دې چې د هغه اهدافو په اړه پوښتنه وکړي چې هغه څنګه دي؟ مفید دي که نه؟ د څه نه سرچینه نیسي، په دې کې د وحي او یا هم خبر صادق لپاره هیڅ ډول ځای نشته.

6. د هر څه د نقد معیارونه: دلته د نقد معیارونه هم د همدې فکر په بنسټ ولاړ دي، دلته څرنګه چې څوک د دې کائناتو لپاره په هیڅ ډول غرض، غایت او هدف قائل نه دي، دلته دا نشته چې انسان او کائنات الله د څه لپاره پیدا کړي دي، دلته د آخرت تصور وجود نه لري، دلته خلک د نسیې (پور) پر ځای د نقد معامله کوي، یعنې آخرت ته د انتظار پر ځای دا ګوري چې دلته او همدا اوس ده ته څه ګټه لري او د ګټې او تاوان معیار هم د منفعت د فلسفې (Pragmatism) پر بنسټ صورت نیسي.

7. د بحث او څیړنې تګلاره: دلته د بحث او څیړنې تګلاره جلا ده، دلته هر څه د یوې تګلارې او منهج په بنسټ څیړل کیږي چې هغه د ساینسي علومو منهج او تګلاره ده، دلته د وضعي فلسفې (د اوجست کونت د فلسفې) نه وروسته ټول اجتماعي او انساني علوم هم د همدې ساینسی منهج او تګلارې په بنسټ څیړل کیږي، تاریخي حوادث او د وحي او قرآن او سنت د نقد معیارونه هم دلته هماغه معیارونه دي چې د یو انساني لیکنې لپاره ټاکل شوي دي او دا ځکه چې دوی اصلا د میتافیزیک او ما وراء طبیعي موجود په وجود یقین نه لري.

دا او داسې نور ټول حیاتي او اساسي تصورات په همدې بنسټ بناء دي، اوس سوال دا را پیدا کیږي چې د داسې یو تمدن سره چې د هغې افکار په داسې الحادي بنسټونو ولاړ وي، د هغې سره څه تعامل پکار دی؟ دا سوال سره له دې چې له ډیر پخوا راهیسې څیړل شوی هم دی، او ډیر څه پرې لیکل شوي هم دي مګر څرنګه چې تر اوسه پورې یو مطرح سوال دی، په ځانګړې توګه د افغانستان په اوسنیو حالاتو کې چې موږ پکې قرار لرو خو نور خلک ترې پنځوس او شپیته کاله مخکې تیر شوي دي، موږ ته دا سوال نور هم اړین ګرځي، او دا ځکه چې غیر عقلانی او نادرست تعامل موږ د ډیر لوی مشکل سره مخ کولی شي، د دې تعامل په اړه د الجزائر د یو ستر مفکر استاذ مالک بن نبي چې په اصل کې خو انجنیر دی مګر ټولنپوهنه یې خاصه موضوع ده، او په اسلامي نړۍ کې د استعمار او بیا د زیاتو هیوادونو څخه د استعمار د رخصتیدو حالات یې هم پخپله لیدلي، او د استعمار څخه د اسلامي امت او مسلمانو هیوادونو خلاصیدل او ترقي او پرمختګ او تمدن په لویه لار د دوی برابرول یې ځانګړې موضوع ده، داسې لیکي: (کله چې اسلامي فکر (عام مثقف مسلمانان) د هغه صدمې سره مخ شول چې اسلامي نړۍ او اسلامي هیوادونو ته د اروپایي ثقافت د واردیدو وروسته را پیدا شوه، او د اسلامي نړۍ وګړي د هغه په مقابل کې د نقص، کمترۍ، او وروسته پاتې والي په احساس اخته شول نو د اسلامي نړۍ عام وګړي او څه مثقف خلک په دوه ډلو وویشل شول:

لومړۍ: هغه ډله وه چې د غربي فنونو، صنعتونو، غربي شیانو نه نیولې تر لباس او پوښاک پورې د غرب د هر څه د خپلولو په لور یې خلک را بلل.

دویمه ډله: هغه وه چې د کمترۍ او ضعف دا احساس يې د عزت د اظهار په پیچکارۍ معالجه کاوه او ځان يې په دې غولوه چې موږ د يو غالب او په ماضي کې د يو لوی تاريخ لرونکي امت سره تړلي يو[85].

طبيعي مسأله ده چې دا دواړه دريځونه نادرست او غلط دي، ځکه چې نه دا ممکن دي چې د اسلامي ټولنو او غربي تمدن ترمنځ د اوسپنې داسې ديوال و درول شي چې د غرب اثرات دلته رانشي، بلکې دغه کوښښ هم د عقل څخه ليرې کار دی، همدا راز په هغه شکل چې موږ د غربي تمدن څخه د هغه افکار، نظامونه او شيان جوړ او تيار واخلو او بې له دې چې داووينو چې د هغو بنسټ په څه باندې اينبودل شوی دی او دلته د هغه تيارو او جوړو شيانو څخه د اسلامي تمدن د عمارت د جوړولو کوښښ وکړو دا هم د عقل څخه ليرې يو داسې دريځ دی چې له يوې خوا اسلامي نړۍ د خپلې ماضي نه شکوي، بيلوي، او د انفصام د حالت سره يې مخ کوي او له بلې خوا په دې توګه تمدنونه نه جوړيږي.

نو له دی امله درست دريځ دا دی چې:

لومړی: موږ د غربي تمدن څخه د هغه غير متناسبو نظامونو، شيانو او وسايلو د اخيستلو څخه ډډه وکړو چې هغه اصلا په غربي ټولنه کې د خپل روح، د هغه تمدن د لرليد او فکري خلفيې(Back ground) څخه را شکيدلي وي، او د اسلامي امت د لرليد او عام فکري محيط سره هم متناقض وي.

دویم: او که څه ورنه اخيستل کيږي هم د هغه معنی دا نه وي چې د هغوی څخه تيار نظام او فکر واخيستل شي او دلته په عام نظام کې د ځای پرځای کولو (فټ کولو) هڅه وشي[86]، بلکې بايد د غرب څخه يې ياد کړو او بيا د هغه په څير د خپلی عقيدې او لرليد په بنسټ او د هغه په رڼا کې د يو مستقل او درست نظام او تمدن د جوړولو هڅه وکړو، همدې ته مالک بن نبي په دی الفاظو کې اشاره کوي: (په کال ۱۸۵۷م[87] کې د اسلامي نړۍ او په کال ۱۸۶۸-۱۹۰۵م د جاپان په پرمختګ او ترقي کې فرق دا وه چې د جاپان تعامل د غربي تمدن سره د يو شاګرد تعامل وه (يعنې د جاپان خلکو د غرب څخه يادول او د هغه پر بنسټ يې خپل تمدن جوړاوه) او زموږ تعامل د غربي تمدن سره د يوه مشتري (پيرودونکي) تعامل وه (يعنې اسلامي نړۍ د هغوی شيان راټولول پرته له دې چې هغه څه ياد کړو چې پر هغه د خپل تمدن ودانۍ ودروو) هغوی (جاپانيان) په تمدن جوړولو کې مصروف او مشغول ؤ او موږ د غرب د توکو او توليداتو په اخيستلو (پيرودلو) کې مصروف ؤ[88]. که يوازې د غرب د توليداتو (هغه که نظامونه دي او که افکار) د راټولولو په ذريعه د خپل تمدن د جوړولو هلې ځلې جاري وساتو نو دا کار ناشونی دی، يو عجيب او غريب حالت خو به رامنځ ته شي مګر هغه به په هيڅ وجه يو متميز تمدن نه وي.

دريم: هغه څه چې اخيستل کيږي او يا يې موږ د غرب څخه يادوو چې د هغه په څير موږ د خپل تمدن ودانۍ جوړه کړو نو هغه بايد تصفيه او فلتر شي، ځکه لکه چې مو په مخکې صفحاتو کې ولوستل دا تمدن د الحاد په بنسټ ولاړ تمدن دی، د

---

[85] انتاج المستشرقين و أثره فی الفکر الاسلامی الحديث، مالک بن نبي، (بيروت: دار الارشاد کال ۱۹۶۹م) ص ۱۴.

[86] په داسې توګه د شيانو راټولولو ته مالک بن نبي (تکديس الأشياء) د شيانو راجمع کول وايي، او په ډير تاکيد سره دا خبره په خپلو ډيرو کتابونو او ليکنو کې کوي چی له دې څخه تمدن نه راټوکيږي، بلکې له دې څخه د ډيرو زمانو په تيريدو سره شايد د تمدن يوه (مسخة) د (نسخة) پر ځای، يعنې هغه د هغه بل تمدن کاپي هم نه وي، بلکې يو مسخه شوی موجود وي چی هيڅ اعتبار نه لري.

[87] په دې کال په هند کې د انګريزي استعمار پرضد د مسلمانانو پاڅون د ناکامۍ سره مخ شو، او د همدې څخه په الهام سيد جمال الدين افغاني د اسلامي امت د يووالي او د پرمختګ او ترقی داعيه راپورته کړه او کار يی پيل کړ.

[88] تأملات، مالک بن نبی، القاهرة: مطبعة دار العروبة، ۱۹۶۱م، ص ۱۸۴-۱۸۵.

دې تر شا داسې يوه فلسفه ده چې زموږ د لرليد او عقيدې سره اړخ نه لګوي نو د دې عناصر پرته له دې چې فلتر او تصفيه شي ممکن نه دي چې وايي اخلو او خپل تمدن پرې بناء کړو، په دې اړه مالک بن نبي وايي : زموږ مشکل دوه ډوله افکار دي، يو ته وژونکي افکار[89] ويل کيږي چې هغه د غرب څخه د ړانده تقليد په نتيجه کې تر لاسه شوي دي، دې افکارو اسلامي امت د بې نظمۍ او تخلف سره مخ کړ، او دا ځکه چې د ترقي او پرمختګ په منظور کوم وسايل د غرب څخه واخيستل شول هغه ته د فکر په ذريعه تطوير او پرمختګ ور نه کړی شو، (يعنې تصفيه پکې را نه وستل شوه) نو بې نظمي يې رامنځ ته کړه او دا ځکه چې چيرته تقليد حاکم شي هلته تفکير له منځه ځي.

دويم ډول افکارو ته مړه افکار[90] وايي، او دا هغه افکار دي چې په وراثي شکل موږ ته رارسيدلی دي مګر هغه تصفيه شوي نه دي، که دا دواړه ډوله افکار تصفيه نه شي او د يو مسلمان عقل په بنسټ فلتر نه شي نو بيا تمدن نشي جوړيدلی، له دی امله لنډه خبره دا ده چې د تصفيې او فلتر څخه پرته افکار خپل نه کړی شي.

څلورم: پاتې شوه د ټکنالوژۍ خبره نو هغه د کوم تمدن او کوم ملت ملکيت نه دی، ځکه علم د بيلا بيلو تمدنونو د متراکمو تجربو په نتيجه کې دې مرحلې ته رسيدلی دی، يوناني تمدن علمي پرمختګونه درلودل، په هغه باندې اسلامي امت د خپل علمي پرمختګ بنسټ کيښوده، او غرب او اروپا د اسلامي امت علمي پرمختګونه د خپلو علمي او ساينسي څيړنو لپاره بنسټ وګرځاوه، نو کله چې دا د کوم تمدن او ملت ملکيت نه شو نو بايد چې مسلمانان دا ټکنالوژي نقل کړي او د هغه اهدافو او مقاصدو لپاره ترې کار واخلي چې د هغوی لرليد، جهان بيني او عقيده يې غوښتنه کوي، ځکه چې حکمت د مسلمان ورک شوی څيز دی هر ځای کې يې چې پيدا کړ هغه يې تر ټولو زيات مستحق دی.

دويمه نکته:

لکه څنګه چې موږ دې ته اړتيا لرو چې د غرب د ړانده تقليد څخه ځان وساتو، او هغه څه ترې وانه اخلو چې هغه په الحاد باندې بناء دي، او د الحاد په بنسټ ولاړ دي، همداسې موږ دې ته هم اړتيا لرو چې په هغه غير معقول او د اسلام د روح سره په متناقض دريځ کې هم ونه لوېږو چې په منځنيو پيړيو کې کليسا پکې لويدلې وه، هغه څه چې په پايله کې يې اروپا د الحاد کندې ته وروغورځوله، الله تعالی دې نه کړي که موږ د اسلام د روح سره متناقض هغه دريځ غوره کړ چې کليسا غوره کړی وه او يا مو هغه ته ورته څه دريځونه غوره کړل موږ به هم د دې لامل شوي يو چې اسلامي نړۍ د الحاد په لور ور ټيل وهو، او په دې حالت کې به مو د بشريت سره لويه جفاء او ظلم کړی وي، بشريت به مو د الهي تعليماتو د برکتونو څخه محروم کړي وي، هغه دريځونه چې موږ ترې بايد ځان وساتو په ډېره لنډه توګه په لاندې ډول دي:

1. ديني استبداد او تعصب: ديني استبداد او تعصب دې ته وايي چې يو څوک يا يوه ډله ځان ته دا حق ورکړي چې د اسلام د کومې قضيې په اړه چې هغه کوم نظر او رايې لري هماغه د حق لپاره معيار او اساس دی، هر څه چې د هغه سره برابر وي هغه درست او هر هغه څه چې د هغه خلاف وي هغه نادرست او د اسلام سره مخالف دي، په ځانګړې توګه په اجتهادي قضاياوو کې چې د اسلام د اصولو سره سم د اختلاف ګنجايش هم وجود پکې ولري، دا په حقيقت کې د (رجل دين) او (يا د الله نماينده) په هغه تصور ولاړ عمل دی چې د کليسا مشرانو د ځان لپاره ايجاد کړی وه، په دې کې شک نشته چې د اسلامي مسايلو او قضاياوو په اړه هم بايد د تخصص قضيه

---

(89) د مالک بن نبي په اصطلاح ورته (الأفكار المميتة) وايي.

(90) د هغه په اصطلاح (الأفكار الميَّتة).

په هماغه شکل مراعت شي لکه په نورو علمي مجالاتو کې چې رعایت کيږي مګر څوک باید ځان د الله تعالی نماینده ونه ګڼي، چې د هغه سره مخالفت د الله تعالی او د رسول الله صلی الله علیه وسلم سره د مخالفت مرادف وي، که څوک داسې فکر کوي هغه په دیني استبداد کې واقع دی، چې دا یو خطرناک استبداد دی.

2. فکري استبداد: دې ته وايي چې يو انسان هغه که هر څوک وي د خپل فکر او رايې په باره کې په داسې يو غرور کې مبتلا شي چې داسې ګومان وکړي د هغه فکر داسې کامل او حق دی چې د هيڅ ډول مناقشې امکان نه لري، او د دې فکر څخه پرته چې څومره افکار دي هغه په تمامه معنی باطل او بې معنی دي چې اصلا د موجوديت حق هم نه لري، په داسې فکر کې مبتلا کيدل په حقيقت کې يو لوی مرض دی، په ځانګړې توګه چې د داسې چا لخوا صورت ونيسي چې د دين عالم وي نو د هغه اثرات او اغيزې نورې هم زياتيږي، او اثرات يې د ژوند په بيلا بيلو اړخونو پريوزي، په همدې کې د کليسا د منځنيو پيړيو مشران مبتلا ؤ چې هغه نتايج را ووتل چې مو وليدل.

3. د علم (ساينس) او پرمختګ په مخ کې دريدل او هميشه په وروسته پاتې والي باندې تاکيد کول او همدا د اسلام اصل مقصود ښودل، دا هم يو داسې تصور دی چې په بشپړه توګه د اسلام د قطعي نصوصو سره په ټکر کې دی، مګر کله کله يو شمير جاهل خلک چې د اسلام څخه خبر نه وي، د علمي پرمختګونو مخالفت کوي او په دې ټينګار کوي چې په نړۍ کې هر ډول پرمختګونه د اسلام سره مناقض او مخالف معرفي کړي، دا هم د منځنيو پيړيو د کليسايي تصور سره ورته تصور دی چې موږ بايد ترې ځان وساتو.

4. ړوند تقليد: په داسې توګه چې د انسانانو (د حضرت پيغمبر صلی الله عليه وسلم څخه پرته چې بل هر څوک وي) غير معصومو افکارو ته دومره حيثيت ورکړل شي چې هغو ته د معصومې وحې سره په برابره توګه وکتل شي، او هغه د دين برخه و بلل شي، دا به هم د دين په هغه ځير د تکذيب لامل ګرځي لکه څنګه چې د غير معصومو انساني افکارو له امله د کليسا مقدس کتابونه غلط ثابت شول.

5. د نصوصو حرفي فهم: د نصوصو په فهم کې د تحجر څخه کار اخيستل په داسې توګه چې د نصوصو مقاصد له ياده يوړل شي او د تحجر له امله يوازې د هغوی په حرفي فهم ترکيز صورت ونيسي، او ډير ځله دا حرفي فهم د هغه څه سره مخالف وي چې په يقينی دلايلو باندې ثابت شوي وي، دا هم د دين د تکذيب لامل ګرځي لکه چې د کليسا په اړه مو ولوستل.

په پای کې د الله تعالی څخه دعا کوم چې موږ ته د هغه درست فهم او درست دريځ د غوره کولو توفيق را په برخه کړي چې د بشريت په خير باندې تمام شي. وسبحانک اللهم وبحمدك نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرك ونتوب إليك.